

Een krankzinnig avontuur (1971-1974)

'Het probleem van D'66 is dat de partij bestaat uit mensen die eigenlijk allemaal een eigen partij willen hebben.'

Peter Baehr¹

Akkoord met PVDA en PPR

Met het aannemen van de congresresolutie in Breda heeft D'66 de ontploffingstheorie definitief losgelaten. In de redactionele commentaren van de dagbladen wordt eensgezind geoordeeld dat de Democraten daarmee eindelijk kleur hebben bekend. Het *Algemeen Handelsblad* spreekt de verwachting uit dat een progressief blok de concurrentie met de confessionele partijen beter aan zal kunnen dan tot dan toe, maar vraagt zich tegelijkertijd af of de PVDA wel bereid zal zijn om het democratisch socialisme vaarwel te zeggen.² *De Telegraaf* concludeert dat D'66 de inzinking weer te boven is. Het beleidsplan noemt de krant 'een waardevolle bijdrage aan een vernieuwend en vooruitstrevend beleid', maar de vraag is nog wel met wie D'66 dat beleid zal gaan uitvoeren en of er een progressieve meerderheid tot stand kan worden gebracht. Het in de praktijk brengen van alle mooie woorden in Breda zal uiteindelijk toch van die meerderheid afhangen.³

Direct na het congres neemt D'66 het initiatief om de mogelijkheden van samenwerking te onderzoeken. Dit keer wordt niet vanaf de basis getracht een doorbraak te forceren, maar zal op het niveau van partijbesturen worden gezien of samenwerking mogelijk is. De hernieuwde poging om te komen tot een progressieve concentratie is mogelijk geworden door het mislukken van het PAK, dat geen lang leven beschoren bleek. Binnen de PVDA lagen de meningen ver uiteen en ook binnen de PSP waren de verschillende vleugels niet op een lijn te krijgen. De voorstellen die het PAK in februari 1970 had gepubliceerd onder de titel 'PAK-mee', waren overal (met uitzondering van de PPR) slecht ontvangen.⁴ Bovendien wilde D'66 niet meedoen en dat verzwakte dit progressieve akkoord aanzienlijk. In september 1969 is de PSP uit het PAK getreden en na de teleurstellende verkiezingen voor Provinciale Staten en gemeenteraad heeft het PAK eind juli 1970 zijn werkzaamheden beëindigd.⁵ Ook

de vervolgens door PAK-leden geïnitieerde Actiegroep Progressief Akkoord (APA) werd geen succes.⁶

Het hoofdbestuur van D'66 schrijft in januari 1971 de partijbesturen van PVDA en PPR aan en nodigt deze uit om oriënterende gesprekken te starten om te komen tot een samenwerkingsverband tussen deze drie progressieve partijen.⁷ De besprekingen worden namens D'66 gevoerd door een 'centraal comité' bestaande uit Van Mierlo en De Goede, partijvoorzitter Beekmans en de hoofdbestuursleden Nagtegaal en Geelen.⁸ In het beginstadium voert D'66 de besprekingen met PVDA en PPR afzonderlijk. Het eerste gesprek tussen D'66 en de PVDA vindt plaats op 25 januari 1971.⁹ Reeds op 2 februari meldt het comité namens het hoofdbestuur in een communiqué dat met de PVDA overeenstemming is bereikt over nauwe samenwerking.¹⁰ Onderdeel van het akkoord tussen D'66 en PVDA is dat aan de respectievelijke congressen zal worden voorgesteld om gezamenlijk de verkiezingen in te gaan op basis van een gezamenlijk programma, waarbij de voorstellen van de Staatsrechtcommissie Cals-Donner een belangrijke rol zullen spelen en waarbij de intentie wordt uitgesproken dat het samenwerkingsverband gericht zal zijn op de totstandkoming van een Progressieve Volkspartij. Het akkoord zal ook gelden wanneer de drie partijen geen regering zullen vormen en gedrieën in de oppositie belanden (een zogenaamd 'oppositieakkoord'). De structurele opzet van het beleidsplan van D'66 zal als basis dienen voor een op te zetten regeringsbeleid. Verder spreken de twee partijen af dat er na de verkiezingen niet meer onderhandeld zal worden met partijen met wie voor de verkiezingen geen akkoord is bereikt.¹¹

Het akkoord is voor D'66 een groot succes. De eisen die het D'66-congres in december 1970 aan de samenwerking heeft gesteld (de nadruk op staatsrechtelijke vernieuwing, het streven naar een Progressieve Volkspartij en het beleidsplan als inhoudelijk uitgangspunt) zijn alledrie door de PVDA overgenomen.¹² Dit ondanks het feit dat er zich aan PVDA-zijde een belangrijke twijfelaar bevindt. PVDA-leider Den Uyl verdedigt de progressieve samenwerking weliswaar in het openbaar, maar hij is uiterst voorzichtig als het op daadwerkelijke beslissingen aankomt.¹³ Den Uyl stemt toe, omdat hij in het licht van de verkiezingen een akkoord met de Democraten en het intrekken van de anti-KVP-motie politiek en electoraal belangrijker vindt. De discussie over de Progressieve Volkspartij zal toch pas na de verkiezingen plaats vinden.¹⁴

Op 6 februari keurt het congres van de PVDA het resultaat goed. De PPR sluit zich in de loop van februari bij het akkoord aan en als laatste van de drie aanvaardt op 27 februari ook het D'66-congres de ingeslagen weg.¹⁵ Dit gebeurt echter niet zonder slag of stoot. Paradoxaal genoeg ondervindt het bereikte akkoord juist binnen D'66 de meeste weerstand.¹⁶ Fel protest is afkomstig van onder meer Anneke Goudsmit en Henk Zeevalking, die niets voelen voor vergaande samenwerking met de sociaaldemocraten.¹⁷ D'66 dient volgens hen een alternatief te blijven voor zowel links als rechts. Ook Hans Wessel (medeoprichter van D'66) en Willem Fiege (voorzitter D'66 Den Haag) spreken zich uit tegen de samenwerking.¹⁸ Tweede-Kamerlid

Goudsmit is er bovendien zeer tegen gekant dat het akkoord ook wordt opgelegd als oppositieakkoord. Zij is van mening dat wanneer de partij na de verkiezingen in de oppositie belandt, de fractie zich niet gebonden hoeft te voelen aan het bereikte regeerakkoord van de progressieve drie. Ondanks het protest van Goudsmit en Zeevalking, die zich gesteund voelen door een deel van het D'66-congres, bepaalt de meerderheid van de Democraten anders. Nadat partijleider Van Mierlo het congres heeft opgeroepen zich met hem in 'dit krankzinnig avontuur'¹⁹ te storten, weet een solide meerderheid van ruim 80% de aanval op het stembusakkoord af te weren. Ook wanneer het akkoord niet tot regeringsdeelname leidt, zal het gezamenlijke regeringsprogramma als basis dienen voor verder gezamenlijk optreden teneinde de electorale verhoudingen te doorbreken. In de aangenomen resolutie wordt wel een reserve ingebouwd. Binnen een half jaar zal opnieuw een congres worden georganiseerd om aan de hand van de verkiezingsuitslag de situatie opnieuw te bezien.²⁰

Waren de Democraten een half jaar eerder nog in meerderheid tegen samenwerking, nu besluit de meerderheid om in te stemmen met het bereikte akkoord. Dit besluit bezorgt de Democraten positieve commentaren. *De Volkskrant* ziet het akkoord als een 'nieuwe opening' om de vooruitstrevende krachten bijeen te brengen, het *Algemeen Dagblad* constateert dat 'het najagen van onvruchtbare staatsrechtelijke droombeelden en pragmatische vernieuwingsidealen heeft plaatsgemaakt voor het bedrijven van politiek om de macht.'²¹ Tegelijkertijd constateren de commentatoren ook dat de Democraten niet eensgezind kiezen voor samenwerking. *NRC Handelsblad* waarschuwt de Democraten voor een 'onvruchtbare familieruzie waarbij het resultaat alleen de verwoesting van de eigen inventaris kan zijn'. *De Volkskrant* stelt dat de D'66'ers met één hand toestemming hebben gegeven voor het akkoord maar met de andere hand hun hart vasthouden.²²

Een regeringsmeerderheid van de drie progressieve partijen is niet erg waarschijnlijk, en de progressieven zouden dan ook het liefst zien dat voorafgaand aan de verkiezingen overeenstemming kan worden bereikt met ofwel de KVP of de VVD, om zo bij de verkiezingsstrijd een potentiële meerderheidsregering te kunnen presenteren. In het communiqué dat D'66 en PVDA op 2 februari hebben laten uitgaan, is aangekondigd dat op een later tijdstip gesprekken zullen worden gevoerd met zowel de confessionelen als de VVD. Ondanks enkele wezenlijke verschillen, hebben de delegaties van PVDA en D'66 er alle vertrouwen in dat het tot een akkoord kan komen. Ook wanneer de confessionelen geen deel uit zullen maken van een akkoord, zullen PVDA en D'66 hun programma aan deze partijen voorleggen om te kijken of er voorafgaand aan de verkiezingen afspraken kunnen worden gemaakt over regeringssamenwerking. Indien er met de confessionelen vooraf géén afspraken zijn te maken over regeringssamenwerking, dan zal een coalitie met deze partijen na de verkiezingen uitgesloten zijn.²³

Het aangekondigde gesprek met KVP, ARP en CHU vindt plaats op 11 maart 1971. Maar reeds na één gesprek blijkt dat overeenstemming onmogelijk is omdat de confessionelen niet bereid zijn zich vast te leggen op samenwerking met de progressieve

partijen, ook niet als vooraf programmatische overeenstemming is bereikt.²⁴ De confessionelen willen de handen vrijhouden om, wanneer de verkiezingsuitslag bekend is, een keuze te maken tussen een coalitie met 'rechts' of met 'links'.

Ook de vvd voelt niets voor aansluiting bij het akkoord tussen de progressieve drie. Het akkoord tussen de progressieve drie betekent tevens het einde van de mogelijkheid om een vorm van samenwerking tussen d'66 en de vvd tot stand te brengen. Medio januari 1971 heeft het hoofdbestuur van d'66 een brief van de vvd ontvangen, waarin de vvd zich bereid toonde om te bezien in hoeverre er reële mogelijkheden zouden zijn om voor de komende verkiezingen tot een stembusakkoord of een andere vorm van samenwerking te komen. Met name vanuit de JOVD, de jongerenorganisatie van de liberalen, was hierop aangedrongen. Nu de Democraten een akkoord hebben gesloten met PVDA en PPR, laten de liberalen middels een verklaring weten niet langer prijs te stellen op overleg met d'66.²⁵

Door de reacties van de confessionelen en de vvd ontstaat een polarisatie, die van tevoren weliswaar niet bedoeld was, maar welke de scheidslijnen tussen de progressieve drie en de andere partijen wel versterkt. Samenwerking in een te vormen regering lijkt vooralsnog uitgesloten. Op een bijeenkomst in Zeist op 13 maart 1971 verklaart Van Mierlo dat de combinatie d'66-PVDA-PPR na de verkiezingen 'onder geen beding' met andere partijen zal samenwerken.²⁶ Na het 'nee' van vvd en de confessionelen is dit de enige logische conclusie, maar tegelijkertijd is het voor de progressieve drie nu alleen nog mogelijk om een regering te vormen indien zij gedrieën een Kamermeerderheid weten te behalen.

Het schaduwkabinet

Zoals bekend is d'66 er niet alleen voorstander van om partijen voorafgaand aan verkiezingen kenbaar te laten maken met welke andere partijen zij na de verkiezingen wil gaan regeren. Het liefst zouden de Democraten zien dat de kiezers in staat worden gesteld om hun eigen minister-president en daarmee hun eigen regering te kiezen. d'66 wil het met de PVDA en PPR bereikte akkoord gebruiken om deze keuze voor de kiezers mogelijk te maken. Daartoe wordt tijdens de onderhandelingen voor een progressieve concentratie het idee geopperd om een schaduwkabinet te formeren, een kandidaat-minister-president die zich met een programma en met een regeringsploeg aan de kiezers presenteert.²⁷

Overigens is het gebruik van de term 'schaduwkabinet' niet helemaal juist. Het schaduwkabinet is namelijk niet bedoeld 'in Engelse zin', als alternatief voor een door de meerderheid van de Tweede Kamer gesteunde regeringscoalitie, maar als een 'beoogd' kabinet, dat zal aantreden indien de drie partijen een Kamermeerderheid behalen. De term beoogd kabinet zou dan ook passender zijn geweest.

PVDA-leider Den Uyl voelt niets voor het idee van een 'schaduwkabinet', maar binnen zijn partij vindt het voorstel van de Democraten wel gehoor. Met name Ed van Thijn, voorvechter van een gekozen formateur, en PVDA-voorzitter Vondeling

voelen wel wat voor het idee. Ook zij kunnen Den Uyl echter niet zover krijgen dat hij het idee van een schaduwkabinet steunt.²⁸

Vanaf september 1970 wordt er informeel overleg gevoerd tussen Erik Visser en Peter Baehr van D'66, Van der Louw en Van Thijn van de PVDA en Aarden en Janssen van de PPR.²⁹ Tijdens een gesprek tussen Van Mierlo en Van Thijn komt een andere naam bovendien: die van André Kloos, voorzitter van het NVV en gezaghebbend senator voor de PVDA. Als Den Uyl niet overgehaald kan worden, dan zit er niets anders op dan hem als partijleider te vervangen en een schaduwkabinet te lanceren onder leiding van André Kloos.³⁰ Den Uyl's positie is in de PVDA nog altijd omstreden en binnen de partij wordt sinds het najaar van 1969 een discussie gevoerd die gevolgen kan hebben voor de positie van de partijleider.³¹ Onderzoek heeft aangetoond dat Kloos op dat moment bij verreweg de meeste kiezers de voorkeur geniet als minister-president, voor Den Uyl en Vondeling, die elkaar bovendien nauwelijks in populariteit ontlopen.³² Kloos zelf is wel bereid om aan het plan mee te werken, hoewel hij de kans klein acht dat Den Uyl voor hem zal willen wijken. Ook Van Mierlo denkt niet dat de vervanging van Den Uyl door Kloos haalbaar is, maar als het met Kloos niet lukt, wil Van Mierlo minimaal Den Uyl zover krijgen dat hij het schaduwkabinet accepteert.³³

De marketingdeskundigen van FHV, het vaste reclamebureau van D'66, zijn enthousiast over het plan. Een schaduwkabinet-Kloos-Van Mierlo zou de presentatie van een compleet nieuwe generatie politici kunnen betekenen. FHV wordt gevraagd om samen met campagnestrategen van de PVDA een beeldmontage te maken van hoe de presentatie van een kabinet-Kloos-Van Mierlo eruit zou kunnen zien. Tijdens een geheimgehouden besloten bijeenkomst met de top van PVDA, D'66 en PPR presenteren de marketingdeskundigen het sensationele idee.³⁴ Een kabinet-Kloos-Van Mierlo zal een enorm effect hebben, zo houdt FHV de toehoorders voor. Den Uyl reageert zoals verwacht woedend op de plannen. Onder geen beding is hij van plan om voor André Kloos het veld te ruimen.³⁵ Onder druk van het D'66-plan gaat hij akkoord met de vorming van een schaduwkabinet, maar dan wel onder zijn leiding.

Eind maart geven de partijbesturen aan Den Uyl, Van Mierlo en Aarden de opdracht een alternatief kabinet te formeren.³⁶ Op 16 april 1971 hebben zij hun 'formatieopdracht' rond en presenteren PVDA, D'66 en PPR hun schaduwkabinet. D'66 levert vier ministers in het schaduwkabinet, de PVDA tien en de PPR twee. Hans van Mierlo is vice-premier en minister zonder portefeuille, belast met de staatsrechtelijke vernieuwing. Verder hebben Max Rood (CRM), Anneke Goudsmit (Justitie) en Wiebe Draijer (op de nieuw post Milieubeheer en Gezondheidszorg) namens D'66 zitting in het schaduwkabinet. Als staatssecretaris nemen Laurens-Jan Brinkhorst (Europese Zaken), C. van Lookeren Campagne (Defensie) en Aar de Goede (Financiën) deel. Publicitair is het schaduwkabinet een enorm succes. In de aanloop naar de verkiezingen vergadert het schaduwkabinet dagelijks in hotel Terminus, gevolgd door persconferentie. Zodoende weten de progressieve partners tot aan de verkiezingen in het nieuws te blijven.³⁷

Hoofdlijnen van een regeringsbeleid

Op 23 februari presenteren PVDA, D'66 en PPR hun gezamenlijke programma.³⁸ Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog zijn partijen erin geslaagd een gezamenlijk programma te formuleren. Het gezamenlijke programma van de drie progressieve partijen telt slechts dertien pagina's. Onder het motto 'versnelde oplossing van oude problemen, integrale aanpak van nieuwe problemen' schetsen PVDA, D'66 en PPR de hoofdlijnen van een progressief regeringsbeleid voor de komende vier jaar.

Het programma gaat uitgebreid in op de bewustwording van het feit dat de moderne welvaartsmaatschappij onmachtig is tegenover problemen die reeds lange tijd het maatschappijbeeld bepalen. Als voorbeelden van 'oude' problemen worden genoemd de woningnood, het verschil tussen rijk en arm in de wereld en de sociale problematiek in Nederland. Oude problemen als deze worden maar niet opgelost terwijl nieuwe zich aandienen. Nieuwe problemen die de oude in nieuw daglicht zetten: de ontwikkeling van de 'gesloten' naar de 'open' samenleving, de directe bedreiging van het leefmilieu en de dreigende onbestuurbaarheid van de technologische ontwikkeling.

In het gezamenlijke programma is de sociale politiek naar voren gehaald ten koste van de staatsrechtelijke punten. Op sociaal gebied wordt de woningnood als belangrijkste probleem gezien. Hiervoor is '25 jaar na de Tweede Wereldoorlog' nog steeds geen oplossing gevonden. Aanzienlijke verhoging van het jaarlijkse woningbouwprogramma, woningverbetering en stadsvernieuwing alsmede een einde maken aan de grondspeculatie verdienen volgens het programma dan ook prioriteit. In het hoofdstuk 'Welvaartsverdeling' wordt een koppeling gelegd tussen de inkomensverschillen en de ontplooiingsmogelijkheden van mensen. Het programma spreekt zich enigszins versluiserend uit voor een 'billijke inkomens- en vermogensspreiding'.

De democratisering van de samenleving valt in dit programma onder de 'nieuwe' problemen. Uit dit gedeelte van het programma blijkt duidelijk de invloed van D'66. De rechtstreeks gekozen formateur (i.c. minister-president), het districtenstelsel en de gekozen burgemeester en Commissaris der Koningin zijn van de Democraten overgenomen. De tekstdichter van D'66 heeft de vrije hand gekregen in het stellen van de diagnose van de zieke samenleving en put daarbij uit de Leidse resoluties:

'De macht van de mensen gezamenlijk groeit met de dag. Maar ieder mens afzonderlijk voelt zich steeds machtelozer. Hij ervaart het tot stand komen van ingrijpende beslissingen als een proces, dat zich onzichtbaar en blindelings voltrekt. Onzichtbaar, omdat technische of maatschappelijke argumenten die uitsluitend aan deskundigen bekend zijn steeds meer de hand besturen van de verantwoordelijke beslisser. Blindelings omdat de deskundigen te vaak zowel niet weten wat er buiten hun terrein gebeurt, als aan buitenstaanders de weg

versperren naar het hart van de politieke beslissing. Zo ontstaat een grote meerderheid die de machtsuitoefening beschouwt als een geheimzinnig spel dat zich ver boven hun hoofden afspeelt en ontstaan minderheden die dikwijls moeten beslissen zonder zelf te weten hoe ver hun beslissing reikt, dus zonder zich verantwoordelijk te voelen voor de gevolgen.'

De hoofdlijnen voor een regeringsbeleid bevatten een aantal vooruitstrevende punten. Zo dient de strafbaarstelling van abortus te worden opgeheven. Onderzoek naar drugs en drugsverslaving dient zo nodig bij wet te worden bevorderd, waarbij de mogelijkheid wordt opgehouden 'dat voor bepaalde verdovende en stimulerende middelen soortgelijke regels als voor drank komen.'

Milieu krijgt een prominente plaats in het gezamenlijke programma. 'De vervuiling van ons leefmilieu is de laatste jaren zo onrustbarend gestegen, dat de gevolgen daarvan nu snel reëel onder ogen moeten worden gezien.' Er dient een tienjarenplan voor het milieubeheer te komen. Ook pleiten PVDA, D'66 en PPR voor een integraal beleid op het gebied van ruimtelijke ordening, milieubeheer, woningbouw, industriebeleid, verkeer en vervoer, bevolkingspolitiek en landbouw.

Winst voor D'66

Voor het eerst is er bij de Kamerverkiezingen van 1971 sprake van een strijd tussen twee grote 'blokken' van partijen die met een gezamenlijk programma uitkomen. Naast de progressieve drie hebben de KVP, ARP en CHU een gezamenlijk urgentieprogramma uitgebracht. Het derde 'blok' wordt gevormd door de liberalen.

De opzet van de campagne van D'66, die onder leiding staat van Henk Verhaar, is om zoveel mogelijk kiezers naar de stembus te krijgen, van hen zoveel mogelijk op de progressieve drie te laten stemmen, en van die groep weer zoveel mogelijk op D'66. Met de andere twee partijen is afgesproken dat de gezamenlijke campagne-inspanning erop gericht zal zijn die kiezers naar de stembus te lokken die er eigenlijk helemaal geen heil meer in zien. Binnen deze gezamenlijke opzet zal ieder partij voor zich zijn eigen identiteit proberen duidelijk te maken. In de laatste fase van de campagne zullen de drie partijen weer gezamenlijk optreden om de boodschap over te brengen dat het electoraat voor het eerst de kans heeft om zelf rechtstreeks de regering te kiezen.³⁹

Deze opzet is redelijk succesvol. De progressieve drie halen gezamenlijk 52 zetels, een winst van vier zetels voor D'66, twee voor PVDA en twee voor de PPR.⁴⁰ Voor de PVDA, die al geruime tijd in electorale problemen verkeerde, heeft de progressieve samenwerking als een reddingsplank gewerkt. PVDA-lijsttrekker Den Uyl incasseert de onverwachte winst maar al te graag, een winst die hij vooral heeft te danken aan de Democraten. Hij moet dan ook toegeven dat de 'vrienden van D'66 goeddeels verantwoordelijk zijn voor het onverwachte succes van de PVDA.⁴¹ Het confessionele blok wordt zwaar getroffen en verliest gezamenlijk 11 zetels. De uitslag duidt erop

dat de deconfessionalisering zich snel doorzet. Sinds de verkiezingen van 1956 is de aanhang van de confessionelen geslonken van 50% van het electoraat tot 36,8% in 1971. KVP, CHU en ARP behalen 58 zetels, niet voldoende om samen een meerderheid te vormen, maar ook de oude combinatie met de liberalen heeft met 74 Kamerzetels geen meerderheid.

De progressieve meerderheid is zoals verwacht niet behaald, en samenwerking met de confessionelen ligt niet voor de hand, nu een akkoord voor de verkiezingen is uitgebleven. Door zowel Hans van Mierlo als PVDA-leider Den Uyl wordt daarom op de verkiezingsavond gepleit voor het uitschrijven van nieuwe verkiezingen.⁴² Dit zal echter niet nodig blijken. De sleutelpositie bij de formatie is in handen van een nieuwe partij, die luistert naar de weinig originele naam DS'70, en bij haar eerste optreden acht zetels behaalt. De confessionelen en de VVD zijn maar al te graag bereid om DS'70 in hun regering op te nemen en zodoende Den Uyl uit het Cats-huis te houden. Op 6 juli 1971 is het kabinet rond, de oude combinatie aangevuld met DS'70.⁴³ De progressieven zijn er niet eens aan te pas gekomen. Zij hebben hun schaduwkabinet dan reeds ontbonden.⁴⁴ De drie partijen zullen in beginsel onafhankelijk, maar in voor de hand liggende samenwerking oppositie voeren.

Op weg naar een Progressieve Volkspartij

Op 1 mei 1971 evalueert het hoofdbestuur van D'66 de afgelopen verkiezingen. Over het algemeen vindt men dat de nieuwe politieke verhoudingen waar de partij naar streeft, met de verkiezingsuitslag dichterbij zijn gekomen. Niettemin valt de uitslag voor de partij zelf tegen. Dit is de prijs die de partij moet betalen voor het verlies aan eigen identiteit ten gunste van de progressieve samenwerking, verklaart lijsttrekker Van Mierlo.⁴⁵ Van tevoren was volgens hem al duidelijk dat de samenwerking moeilijk te verkopen zou zijn en Van Mierlo vindt het bestuur aan zijn zijde. De nieuwe progressieve combinatie heeft sterk gewonnen, reden om niet langer alleen het bestel ter discussie te stellen, maar om met alle kracht te streven naar een verdere fundering voor de progressieve concentratie, zo meent de partijtop. Besloten wordt dat zo snel mogelijk doorgegaan moet worden met het totstandbrengen van de Progressieve Volkspartij.⁴⁶

In feite vormen de verkiezingen het omslagpunt waar al geruime tijd de aanwijzingen voor zichtbaar werden. Direct na de verkiezingen zet D'66 koers naar de totstandkoming van de Progressieve Volkspartij. Veel D'66'ers voelen er echter weinig voor om nogmaals als reddingsplank voor de PVDA te fungeren.⁴⁷ Van Mierlo krijgt het verwijt dat hij zich blindstaart op de progressieve samenwerking. Voorop in de strijd tegen de progressieve samenwerking loopt Tweede-Kamerlid Anneke Goudsmit. Goudsmit heeft zich eerder dat jaar uitgesproken tegen een oppositieakkoord met PVDA en PPR. Het is volgens haar niet goed om het nadeel van de oppositie te combineren met het nadeel van gebondenheid en compromissen. Ook is Goudsmit bang dat de gekozen strategie zal leiden tot onnodige polarisering. Dat scheidt alleen

maar afstand tussen partijen, terwijl je elkaar op een later tijdstip nog wel eens nodig kan hebben, zo redeneert Goudsmit. Goudsmit is niet de enige die er zo over denkt. Een deel van de partij vindt dat de totstandkoming van de Progressieve Volkspartij ten onrechte als het hoogste doel wordt gezien. Van Mierlo bestrijdt echter dat de PVP een doel is. De samenwerking tussen de progressieve drie is immers nadrukkelijk verbonden aan de voorwaarden van staatkundige en partijpolitieke vernieuwing en voor alles functioneel aan het uiteindelijke doel: de doorbreking van de politieke verhoudingen.⁴⁸

Wellicht nog belangrijker dan de intern bestaande twijfels over de samenwerking met de PVDA, is de houding die deze partij vanaf de verkiezingen van mei 1971 aanneemt als het gaat om verdere samenwerking met D'66 en PPR. Het congres van de PVDA heeft zich in februari weliswaar vóór het akkoord met D'66 en PPR uitgesproken, en daarmee voor een op termijn totstandkomen van een PVP, maar daarmee is nog niet gezegd dat deze partij net zo gedreven de PVP nastreeft als de Democraten. Terwijl de Democraten na de teleurstellende verkiezingen enige haast achter de progressieve samenwerking willen zetten, doen de sociaal-democraten het rustig aan.⁴⁹ In de top van de PVDA wordt het PVP-streven niet algemeen onderschreven. Van der Louw en Vondeling zijn voorstander van een Progressieve Volkspartij, maar Den Uyl en ook Van Thijn niet.⁵⁰ Binnen de PVDA wordt bovendien anders gedacht over de wijze waarop de PVP tot stand dient te komen. Het hoofdbestuur van D'66, maar met name Van Mierlo, wil de PVP niet scheppen naar het evenbeeld van D'66 of een andere bestaande partij, maar vormgeven vanuit een excentrisch punt. Hiertoe dient een onafhankelijk instituut te worden opgericht. Dit instituut moet met name bevorderen dat de vorming van de PVP vanaf de basis vorm krijgt. In het instituut dient ook plaats te zijn voor mensen die buiten de drie partijen dezelfde doelen nastreven.⁵¹ De PVDA daarentegen ziet niets in een onafhankelijk instituut en wil liever een stuurgroep in het leven roepen onder verantwoordelijkheid van de partijbesturen.⁵²

De keuze van het hoofdbestuur van D'66 voor een strategie waarbij de PVP vanuit een excentrisch instituut tot stand moet komen, is opvallend. Vers in het geheugen ligt immers de excentrische positie die D'66 als partij wilde innemen. Lange tijd was D'66 de partij die alleen, vanuit een positie van 'wij tegen de rest' het breekijzer wilde zijn in de Nederlandse politieke verhoudingen. D'66 was zelf het excentrische punt van waaruit het bestel opengebrouwen moest worden. Sindsdien is de partij langzaam maar zeker zelf onderdeel van het bestel geworden en kan daarom niet langer zelf als excentrisch punt fungeren. Het is vanuit deze verschuiving van de positie van D'66 dat de keuze voor een onafhankelijk instituut verklaard moet worden. D'66-leider Van Mierlo spreekt zich expliciet uit tégen een 'fusie' van de drie partijen. In het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Biesheuvel benadrukt Van Mierlo het belang van een Progressieve Volkspartij 'die geen versmelting is van bestaande partijen, maar een werkelijk nieuwe partij, die geestverwanten van verschillende inspiraties samenbrengt in een nieuw programma.'⁵³

Omdat omtrent de taak, samenstelling en verantwoordelijkheden van een eventueel gezamenlijk orgaan geen overeenstemming wordt bereikt, besluiten de partijen en het bestaande overleg voort te zetten. Gedurende de zomer van 1971 verlopen de gesprekken over de PVP moeizaam. Over het doel zijn de partijen het wel eens, maar over de weg daarnaartoe nog lang niet. De PVDA blijft zich gereserveerd opstellen. De sociaal-democraten zijn de grootste van de drie partijen en willen de greep over hun eigen identiteit en hun toekomst niet kwijtraken. Binnen de PVDA roept het idee van een onafhankelijk instituut dan ook nogal wat weerstand op. De PVDA wil het proces van de totstandkoming van de PVP onder controle van de partijbesturen houden en niet overlaten aan personen die geen verantwoording hoeven af te leggen. Bovendien wil de PVDA eerst intern de discussie voeren over de eigen ideologie en identiteit naar aanleiding van het rapport 'Socialisme nú'.⁵⁴ Binnen de PVDA wordt ook de kritiek gehoord dat de PVP vooral het noodlijdende D'66 tegemoet zou komen. Eigenlijk zien de sociaal-democraten de PVP helemaal niet zitten. De PVP is hoogstens een soort veredelde PVDA, de uiteindelijke progressieve volkspartij naar het model van de PVDA, waarin de 'splinters' D'66 en PPR zijn opgenomen. Wanneer PVDA-leider Den Uyl op een partijdag op 8 mei 1971 stelt dat het samengaan van PVDA, D'66 en PPR een zaak van lange termijn is⁵⁵, wordt duidelijk dat, nadat de progressieve concentratie de PVDA een goede verkiezingsuitslag heeft bezorgd, de sociaal-democraten incens veel terughoudender zijn ten aanzien van een fusie met D'66 en PPR. Partijleider Den Uyl voelt veel meer voor een federatief verband dan een fusie.⁵⁶

Confrontatie over de PVP

Binnen D'66 zelf is de vraag of de PVP er eigenlijk wel moet komen evenmin beantwoord. Zo visionair als Van Mierlo de toekomstige samenwerking tussen de progressieven voorstelt, zo heilloos acht een deel van zijn eigen achterban de vrijages met PVDA en PPR. Paula Wassen (fractievoorzitter in de Eerste Kamer) en ook Sol Schuyer (fractievoorzitter in de Gelderse Staten) hebben grote bezwaren en voelen eigenlijk wel wat voor het idee van een federatie.⁵⁷ Hans Gruijters eveneens. De initiatiefnemer van D'66 overweegt zelfs om met D'66 te breken vanwege de samenwerkingsplannen van de partijtop.⁵⁸

Tijdens een studiedag over de PVP op 4 september 1971 in Rotterdam blijkt dat D'66 ten aanzien van de koers van Van Mierlo allesbehalve een eensgezinde partij is. De koerswijziging die door Van Mierlo is ingegeven en die moet leiden tot een progressieve concentratie, verdeelt de partij tot op het bot. Het hoofdbestuur verdeelt bij monde van partijvoorzitter Van Lookeren Campagne hartstochtelijk het idee van de PVP, welke volgens hem een keuze is tussen de beweging D'66 en de politieke partij D'66: in D'66 zitten beide aspecten, maar de keuze is in 1966 gemaakt, D'66 is een politieke partij. En die keuze houdt in dat D'66 streeft naar de macht en het hoofdbestuur kiest ervoor dit streven in een groter partijverband vorm te geven, zo betoogt de partijvoorzitter.⁵⁹

Repliek wordt verzorgd door de groep die onder meer bestaat uit Paula Wassen, Henk Zeevalking en Anneke Goudsmit, die inmiddels wordt gezien als de 'voorvrouw' van de anti-PVP-stroming binnen D'66. De D'66'ers rond Goudsmit willen de discussie terugbrengen naar het begin: eerst moet de fundamentele vraag worden gesteld of D'66 wel een PVP wil. Volgens hen is voor D'66 de wijziging van het kiesstelsel altijd het middel én de voorwaarde is geweest om te komen tot een andere partijpolitieke constellatie. Alleen langs die weg is het mogelijk om de doelstelling - de kiezer kiest zijn regering- te bewerkstelligen en het vastgeroeste stelsel te doorbreken.⁶⁰ Ook Paula Wassen is van mening dat een beslissing over de totstandkoming van de PVP nooit is genomen. Zij verwijst naar het besluit van het congres in Amsterdam, waar niet is besloten tot de oprichting van PVP met PVDA en PPR, maar waar steun gegeven is aan een motie die veel ruimer was gesteld.⁶¹ Hierin is alle ruimte gelaten voor vragen als hoe moet een eventuele PVP eruitzien en uit wie moet deze groepering bestaan? Goudsmit waarschuwt ervoor dat D'66 door de PVDA dreigt te worden 'ingepakt' waardoor het voor D'66 steeds moeilijker wordt om zijn eigen doelstellingen te bereiken, namelijk eensgezinden uit andere partijen samenbrengen onder een nieuw gezamenlijk standpunt.⁶² Hiermee verwoordt Goudsmit het tegengevoel dat bij veel D'66'ers leeft. D'66 dreigt ten onder te gaan in een soort veredelde PVDA, die vlak na de oorlog zelf werd opgericht als een nieuwe brede progressieve volkspartij en waarin de Vrijzinnig Democraten van toen in het niets opgingen. Partijleider Van Mierlo raakt danig geïrriteerd van dit soort kritiek.⁶³ Het overleg tussen D'66, PVDA en PPR moet gewoon doorgaan, zo vindt hij. Vanuit een excentrisch punt (het door D'66 voorgestelde instituut) moet worden doorgegaan met praten over hoe de samenleving er in de toekomst uit moet gaan zien, en moet worden gekomen tot een brede progressieve volkspartij. Zo niet, dan ziet hij er geen brood meer in, is de impliciete boodschap.⁶⁴

De studiedag in Rotterdam vormt de opmaat naar het partijcongres in Biddinghuizen, dat wordt gehouden op 6 en 7 november 1971. In Biddinghuizen staan de twee opvattingen opnieuw tegenover elkaar. De lijn-Van Mierlo legt de nadruk op versterking van de samenwerking tussen de progressieve drie. De lijn-Goudsmit wil die samenwerking binnen het kader van voldoende ruimte voor eigen identiteit. De lijn-Van Mierlo is neergelegd in motie I van het hoofdbestuur, waarin steun wordt uitgesproken voor het beleid van het hoofdbestuur tot nu toe en de Tweede-Kamerfractie van D'66 wordt verzocht 'gestalte te geven aan een vorm van parlementaire samenwerking met de PVDA en de PPR in de geest van het besluit van de ALV van 27 februari 1971, dat het regeerakkoord, ook voor het geval niet gezamenlijk aan een regering zou worden deelgenomen, mede tot basis zou dienen voor een verder gezamenlijk optreden.'⁶⁵ In de toelichting bij de motie probeert partijvoorzitter Beekmans duidelijk te maken dat onder de formulering in de motie moet worden verstaan: 'eerst formuleren wat D'66 wil, en vervolgens proberen hierop overeenstemming te bereiken met de fracties van PVDA en PPR.' Tegelijkertijd moet Beekmans erkennen dat samenwerking onvermijdelijk leidt tot identiteitsverlies.⁶⁶

De uitleg van Beekmans kan de groep-Goudsmit niet overtuigen. In motie 23 van Goudsmit is van de interpretatie van het gesloten regeerakkoord als oppositieakkoord niets terug te vinden en staat de eigen onafhankelijke afweging van D66 centraal. In de onderhandelingen met de progressieve partners wil Goudsmit zowel 'komen tot nieuwe samenwerkingsvormen' als garanties voor het behoud van 'de eigen identiteit van D'66'.⁶⁷ De Kamerfractie van D'66 moet niet worden gebonden aan het besluit om het regeerakkoord als oppositieakkoord te gebruiken. Voorstellen moeten op zakelijke overwegingen worden getoetst en partijpolitieke overwegingen moeten niet de overhand krijgen, aldus Goudsmit.⁶⁸

Tijdens het congres wordt nog een derde motie ingediend. In motie 101 van een groep onder aanvoering van Laurens-Jan Brinkhorst wordt opgeroepen 'te blijven streven naar het totstandkomen van een niet aan partijen ondergeschikt nieuw ontmoetingspunt, waar alle progressieve groeperingen en personen kunnen gaan werken aan het ontstaan van een nieuwe politiek.'⁶⁹ In de motie wordt 'zowel de voortdurende wil tot het bereiken van overeenstemming met de partners als de eigen verantwoordelijkheid'⁷⁰ als uitgangspunt voor de parlementaire standpuntbepaling vastgelegd. Daarmee wordt de lijn-Goudsmit verworpen, die juist staat voor een eigen, zakelijke standpuntbepaling. Maar daar waar de hoofdbestuursmotie spreekt van 'voortzetting van de samenwerking met PVDA en PPR om daaruit een Progressieve Volkspartij te laten ontstaan, benadrukt de motie van Brinkhorst het vinden van een balans tussen het streven naar een PVP en het nemen van de eigen verantwoordelijkheid. De PVDA wordt in de motie opgeroepen zich meer in één lijn met de samenwerkende partners op te stellen omdat een aan de vorming van de PVP voorafgaande mate van overeenstemming en samenwerking noodzakelijk is. De bedoeling van motie 101 is duidelijk: Brinkhorst tracht een brug te slaan tussen de voorstanders van de lijn-Van Mierlo en de aperte tegenstanders van de PVP. Het is een poging om de twee partijen bij elkaar te houden, een poging om een scheuring binnen D'66 te voorkomen.⁷¹

Naar aanleiding van motie 101 trekt het hoofdbestuur zijn eigen motie in. De discussie gaat vanaf dat moment nog over de keuze tussen de motie-Goudsmit en de motie-Brinkhorst, die nu de steun van het hoofdbestuur heeft. Volgens Van Mierlo, die de verdediging van het hoofdbestuurstandpunt heeft overgenomen, staat in motie 101 de breekijzerfunctie van D'66 centraal en biedt het de mogelijkheid voor D'66 om de samenwerking te zoeken en tegelijkertijd de eigen identiteit te waarborgen, de twee essentiële voorwaarden voor de breekijzerfunctie. Alleen langs die weg kan het electoraat onder één dak worden gebracht, aldus Van Mierlo. Uit de motie-Goudsmit spreekt volgens de partijleider te veel wantrouwen. Deze motie zou betekenen dat D'66 een stap terug doet en een onbetrouwbare partner zal blijken naar de andere partijen toe, waarschuwt Van Mierlo.⁷²

De motie-Goudsmit wordt met 61% van de stemmen tegen verworpen. Het congres stemt in met de compromisformulering van de motie-Brinkhorst. Het congres neemt tevens een amendement van Paula Wassen aan, dat stelt dat er toch een onafhankelijk instituut moet komen van waaruit de PVP gevormd dient te worden.⁷³

Een opmerkelijk congresbesluit, aangezien eerder onderhandelingen met de PVDA juist op dit punt telkens vastliepen. Daags na het congres in Biddinghuizen stelt *De Volkskrant* in haar commentaar dat geen van beide stromingen op het congres echt heeft gewonnen, maar dat ondanks de tweespalt toch een stap is gezet op weg naar een werkbare progressieve meerderheid.⁷⁴ *De Telegraaf* ziet in het congresbesluit echter een volgende stap op weg naar eenwording van D'66 met de PVDA.⁷⁵ Hoe het ook zij, het vijfjarig bestaan van D'66 had op een passender manier gevierd kunnen worden dan met het verhitte congres in Biddinghuizen.

Commissie-Mansholt

Terwijl de gesprekken met het⁴PVDA-bestuur in de zomer van 1971 moeizaam zijn verlopen en de tegenstroom binnen D'66, getuige Biddinghuizen, steeds sterker wordt, maken de Eerste-Kamerfracties van D'66, PVDA en PPR in oktober 1971 afspraken over samenwerking. Door zoveel mogelijk eensgezind op te treden hopen de fracties de tot nu toe bereikte samenwerking tussen de drie partijen te ondersteunen.⁷⁶ In een daartoe opgestelde intentieverklaring⁷⁷ verklaren de drie senaatsfracties op basis van het gezamenlijke programma hun optreden in de Senaat zoveel mogelijk op elkaar af te stemmen.

Ook de Tweede-Kamerfracties stemmen hun koers zoveel mogelijk op elkaar af. In de problematiek van de eindigheid van de aarde, die door de Club van Rome aan de orde is gesteld, wordt een nieuwe basis gevonden voor verdere samenwerking tussen de progressieve drie. Op voorstel van Van Mierlo wordt besloten een 'Commissie van Zes'⁷⁸ in te stellen met vertegenwoordigers van de drie progressieve partijen die vragen zal proberen te beantwoorden als: waar liggen de grote maatschappelijke problemen en wat verstaan we onder wezenlijke hervormingen? In het verlengde van vraagstukken als deze zal de commissie voorstellen formuleren over hoe een progressieve concentratie aan deze hervormingen invulling kan geven. De Commissie van Zes bestaat enerzijds uit mensen die niet direct aan de dagelijkse politiek gebonden zijn (Mansholt, Gruijters, De Galan) en anderzijds uit die drie fractievoorzitters die die band nadrukkelijk wel hebben (Den Uyl, Van Mierlo en De Gaay Fortman -later Jurgens-).⁷⁹ De Commissie, die naar haar voorzitter ook wel de 'Commissie-Mansholt' wordt genoemd, brengt op 6 maart 1972 haar advies uit, dat wordt toegestuurd aan de leden van de drie partijen.⁸⁰ In haar bevindingen constateert de Commissie-Mansholt drie grote crises: de wapenwedloop, de kloof tussen arm en rijk in de wereld en een ecologische crisis. De commissie stelt dat het noodzakelijk zal zijn de economische groei terug te dringen en fundamentele herzieningen in de maatschappelijke, politieke en economische orde door te voeren.⁸¹ Het hoofdbestuur van D'66 is zeer te spreken over het rapport en spreekt van een 'vruchtbare basis voor verdere onderhandelingen.' Het hoofdbestuur is van mening, dat met de totstandkoming van dit rapport, met overigens al zijn tekortkomingen, een belangrijke aanzet is gegeven tot een fundamen-

tele politieke discussie over de problematiek.⁸² Een 'comité van verkenning' zal adviseren over de samenstelling en werkwijze van een programmacommissie die een progressief beleid verder zal uitwerken. Tot eind 1972 zal naar aanleiding van het rapport binnen en tussen de drie partijen in een groot aantal discussiegroepen gesproken worden. Centraal hierbij staan de noodzaak van hervormingen en het overbruggen van verschillen in denkbeelden en culturen. Met de manier van discussiegroepen, die op plaatselijk niveau worden gevormd, wordt gehoor gegeven aan een belangrijke wens van D'66 om die discussie op een zo breed mogelijke basis te voeren.

Met zijn voorstel tot de instelling van de Commissie-Mansholt heeft fractieleider Van Mierlo een nieuwe impuls gegeven in de richting van verdergaande samenwerking tussen de progressieve drie. Daarnaast heeft de samenwerking tussen de progressieve drie in de Tweede Kamer zijn beslag gekregen in het 'Permanent Overlegorgaan'⁸³, waarin de drie fractievoorzitters, de drie partijvoorzitters en drie afgevaardigden van elke partij informatie uitwisselen, over inhoudelijke problemen van gedachten wisselen en praten over de vele onderlinge irritaties die het gevolg zijn van verschillen in de manier van politiek bedrijven.

Steun voor koers brokkelt verder af

De discussies binnen D'66 blijven zich afspelen rond de identiteit en de te volgen partijlijn. In een open brief aan de leden⁸⁴ uiten 28 partijleden, waaronder bekende namen als Baehr, Van Beekhuizen, Beekmans en Brinkhorst hun zorg over het functioneren van de partij. Hun zorg betreft drie punten: de wijze van besluitvorming voldoet niet meer, de kwaliteit van de politieke besluitvorming is onvoldoende en de politieke besluitvorming vindt nog steeds in een te kleine kring plaats. Congressbesluiten dienen beter voorbereid te worden zodat de bezoeker niet overvallen wordt. De representatie van de D'66-leden op congressen moet beter worden gewaarborgd en niet afhankelijk zijn van locatie en toegangsprijs, aldus de opstellers van de open brief. De politiek van D'66 moet wat hen betreft erop gericht zijn een veel dieper gaande doorbraak te bereiken, in samenwerking met hen die hiertoe de bereidheid hebben getoond.

In een volgend nummer van *Democraat* wordt een stuk van een tweede groep D'66'ers afgedrukt.⁸⁵ Deze groep, waaronder Goudsmit, Van der Scheer, Rood en Schwartz, vindt het noodzakelijk 'een duidelijk inzicht te krijgen in en te geven op de ontwikkelingen binnen D'66.' Het stuk gaat door het leven als het 'Stuk-Rood', naar de belangrijkste auteur ervan. In het advies aan het hoofdbestuur vraagt de groep om de lijn die door de partij wordt gevolgd duidelijker te maken zodat frustraties en communicatiestoornissen kunnen worden voorkomen. De groep vindt de lijn, die D'66 uitgaande van haar doelstellingen naar inhoud en politieke opstelling heeft gevolgd duidelijk kenbaar en goed te verdedigen. Deze eigen opstelling mag van Goudsmit niet worden opgegeven voor het onzekere avontuur van samenwer-

king met andere partijen. De groep acht de partij meer dan ooit nodig om te trachten de oorspronkelijke doelstellingen te bereiken. In het advies klinkt duidelijk de lijn-Goudsmit door, die op het congres in Biddinghuizen hard in aanvaring kwam met Van Mierlo. Toen was het ook Goudsmit die in een motie waarschuwde voor het verlies aan eigen gezicht van D'66. Inhoudelijk waren de twee partijen het eens maar de manier waarop met de uitgangspunten werd omgegaan, daar lag het verschil. Het advies is een herhaalde oproep tot duidelijke stellingname en profilering van de eigen identiteit van D'66. In essentie stellen de schrijvers van het Stuk-Rood zich achter het standpunt dat D'66 als oorspronkelijk excentrische partij wel actief moet toewerken naar de totstandkoming van een Progressieve Volkspartij waarin de drie partijen opgaan, zij het met behoud van de eigen identiteit. Maar zelfs het eerste deel van dit standpunt, het streven naar de PVP, wordt niet door iedere D'66'er gedeeld, getuige ook de reacties.⁸⁶ Karel Bloema, lid van het hoofdbestuur van de partij, keert zich in scherpe bewoordingen tegen het standpunt van de Groep-Rood, die hij rekent tot de groep 'PVP-doordruwers' in de partij.⁸⁶ Bloema schetst een beeld waarbij de PVP wordt gedomineerd door de PVDA, die immers met een veel grotere groep mensen aan de PVP deel zal nemen. Het denken in de richting van een PVP noemt Bloema ouderwets en conservatief en hij pleit ervoor de eigen sfeer en accenten van D'66 te behouden. De D'66-identiteit zal in een PVP worden weggevaagd en daarmee is men terug bij af, zo voorspelt Bloema. Vervolgens haalt Bloema zich de woede van het bestuur van de partij op hals door het pamflet van de Actiegroep Nieuwe Partij te ondertekenen. Deze actiegroep wil een beweging op gang brengen, dwars door alle partijen heen, die moet leiden tot de vorming van een nieuwe democratische volkspartij. De mening van Bloema leidt tot zoveel wrevél in de partijtop dat Bloema zich genoodzaakt ziet zijn functie neer te leggen.⁸⁷

Ook Hans Wessel, in 1966 één van de ondertekenaars van het Appèl, is van mening dat het 'krankzinnige avontuur' is mislukt, en verwijt het D'66 dat de partij bij monde van Van Mierlo er toch aan vast blijft houden.⁸⁸ Een dogmatische opvatting, die weinig perspectief biedt voor een betere toekomst, zo stelt Wessel. Wessel is ervan overtuigd dat het afgelopen is met D'66. De progressieve samenwerking wordt de doodsteek. In ieder geval als de partij vasthoudt aan vergaande samenwerking met de PVDA. Wessel kondigt aan de partij te zullen verlaten en een poging te zullen doen om te komen tot een bundeling van 'niet-confessionele middengroepen in een gematigd progressieve partijorganisatie, een partij van een links-liberale signatuur.'⁸⁹ De nieuwe partij van Wessel zal gebaseerd worden op een duidelijke eigen ideologie, iets waar het D'66 volgens Wessel duidelijk aan ontbreekt. De Politieke Partij Vrije Democraten van Wessel wordt op 14 april 1973 opgericht. De oprichting volgt na een van D'66 afgekeken adhesieactie.⁹⁰ In twee advertenties in de grote dagbladen roept Wessel op zijn initiatief te ondersteunen. De actie levert veel adhesiebetuigers op, ook van D'66'ers en oud-D'66'ers die zich niet langer kunnen vinden in de koers van die partij. Wessel vindt zijn grootste aanhang dan ook daar waar D'66 het jaar ervoor de grootste verliezen heeft geleden.

De dissidente geluiden binnen de partij en het ontstaan van de Vrije Democraten wijzen erop dat de onvrede in de D'66-gelederen langs andere kanalen zijn uitweg begint te vinden. Terwijl de nieuwe partijvoorzitter Ruby van der Scheer meent dat het ontkennen van het bestaan van een stroming-Goudsmit de beste strategie is⁹¹, moet worden vastgesteld dat de steun voor de koers van de partijtop verder afbrokkelt.

Wankel mandaat

Tijdens het congres in Den Bosch op 6 mei 1972 komen alle tegenstellingen die op het congres in Biddinghuizen de partij hebben verdeeld opnieuw in alle hevigheid naar boven.⁹² Opnieuw is het niet de Progressieve Volkspartij op zich waarover de meningen verschillen, maar de wijze waarop tot dan toe deze partijvorming plaatsvindt. Veel D'66'ers vinden dat de PVDA een veel te dominante rol speelt binnen de progressieve concentratie. Hierdoor zou de PVP als alternatief aan aantrekkingskracht verliezen en de nagestreefde meerderheidsstrategie in gevaar komen. Aan de andere kant blijkt de PVDA zich minder snel dan verwacht te willen omvormen tot een grote progressieve volkspartij die niet meer gebaseerd zal zijn op de oude, negentiende-eeuwse socialistische idealen.

Uiteraard speelt de angst voor verlies aan eigen identiteit bij de Democraten een belangrijke rol. Veel kiezers die zich aangetrokken voelden tot de partij D'66 hebben het bij de Kamerverkiezingen af laten weten. De resolutie die het hoofdbestuur van D'66 heeft opgesteld en die de beleidslijn van het bestuur inzake de PVP zou moeten steunen, wordt op initiatief van Aar de Goede geamendeerd in de lijn van de opvattingen die in Biddinghuizen door de groep-Goudsmit werden verwoord. Binnen de samenwerking dient meer ruimte te worden gelaten voor de eigen identiteit van D'66. De Goede, die bijval krijgt van onder meer Goudsmit en Schwarz, heeft de leiding van de tegenstroom binnen de partij overgenomen van Goudsmit. Net als Goudsmit eerder legt De Goede daarnaast de nadruk op het openhouden van de progressieve samenwerking voor mensen uit andere partijen die dezelfde doelen nastreven. Wat De Goede betreft dient het bestuur van D'66 zich actief in te spannen om toenadering te zoeken met progressief-christelijken in KVP en ARP. Ondanks de reactie van Hans Gruijters dat de voorstellen van De Goede 'hetzelfde zijn als vlak voor het huwelijk nog een keer vreemdgaan' wordt het amendement van De Goede met 51% tegen 49% van de stemmen aangenomen. Dit verschil is statutair echter te klein (het verschil moet minimaal 5% zijn) en dus kan het hoofdbestuur het congresbesluit naast zich neerleggen. Vervolgens wordt de resolutie van het hoofdbestuur met 55% voor, 38% tegen en 5% blanco stemmen aangenomen.⁹³

'D'66'ers diepgaand oneens over strategie' kopt *NRC Handelsblad* daags na het congres. 'D'66 in de greep van twijfel en ongelooft', luidt de kop in *de Haagsche Courant*. En *Het Parool* noemt 'de malaise bij D'66' 'geen versterking van de progressieve concentratie'.⁹⁴ Het zijn zeer schadelijke koppen voor een politieke partij die een

vernietigend beeld schetsen van een partij in een identiteitscrisis. Formeel kan het hoofdbestuur zich er na Den Bosch op beroepen dat het partijcongres het beleid van het bestuur heeft onderschreven. Toch kan nauwelijks staande worden gehouden dat het congres een stevig mandaat heeft verschaft om het tot dusver gevoerde beleid voort te zetten. De krappe meerderheid op het congres is een morele nederlaag voor het hoofdbestuur en een klap in het gezicht van partijleider Van Mierlo. Bovendien heeft het de interne tegenstellingen binnen d'66 nog eens extra aangescherpt. Hans van Mierlo vertrekt vervroegd op vakantie naar Zuid-Frankrijk. Later zal blijken dat de partijleider deze dagen overweegt om af te treden.⁹⁵

Organisatorische wanorde

De eerder in *Democraat* geuite kritiek op het functioneren van d'66 is geen incident. Steeds vaker krijgt de partij intern de kritiek te horen dat het verzuimt om in eigen gelederen orde op zaken te stellen. Het ledental van d'66 is inmiddels gegroeid naar zo'n 6.500, een aantal dat nog steeds in schril contrast staat met het aantal d'66-kiezers. De inkomsten van de partij zijn verreweg onvoldoende om het huidige niveau van activiteiten te handhaven. Binnen d'66 leeft nog steeds de vraag of de partij nu wel voor lange tijd is opgezet en een gevolg van die vraag is, dat er tot nu toe met enige zorgeloosheid is omgesprongen met de partijfinanciën. Vice-voorzitter Ter Haar luidt daarom de noodklok over de abominabele financiële positie van de partij.⁹⁶

Vanaf de oprichting heeft de partij continu te maken gehad met schulden en tekorten. De penningmeester constateert dat er nooit iets heeft geklopt van de financiën van de Democraten. Men beschouwde de financiën als een onderdeelje en zag over het hoofd dat de financiën de basis waren van de partij, zo meent de penningmeester. d'66 heeft een belastingschuld van twintigduizend gulden. Er ligt voor vijftigduizend gulden aan onbetaalde rekeningen. Bij de bank staat de partij voor vijftigduizend gulden in het krijt en bij de PVDA voor dertigduizend. Het lijkt een bodemloze put. De contributie van de leden vormt de belangrijkste inkomstenbron van de partij, maar lang niet iedereen blijkt gemakkelijk bereid te betalen. Ondanks alle bedelacties van het bestuur blijft dat het grote probleem. 'Het moet maar eens goed tot de leden van d'66 doordringen, dat de partij zonder geld niet kan voortbestaan',⁹⁷ dreigt de penningmeester. Als iedereen zijn contributie normaal zou betalen, zou dat een half miljoen opleveren. Vooralsnog is het einde van de financiële problemen nog niet in zicht. Sterker nog, eind 1973 zal het vermogenstekort van d'66 zijn opgelopen tot twee ton.

Behalve de financiële problematiek hebben veel Democraten forse kritiek op het functioneren van de partijorganisatie. De partijdemocratie functioneert bedroevend slecht. De ALV's zijn zo grootschalig dat van een gedegen discussie weinig terecht komt. Met name welsprekende leden, en dan nog vaak de bekende kopstukken van de partij, zijn in staat om hun zegje te doen en enige invloed op de aanwezi-

ge congresgangers uit te oefenen. Het zijn ook alleen deze bekende d'66'ers die de aandacht weten te trekken. Voor het overige zijn sprekers vaak moeilijk te verstaan, overheadsheets slecht leesbaar en de discussie ongestructureerd. Maar al te vaak leidt dit ertoe dat het congres zich achter het standpunt van het hoofdbestuur schaart, zonder dat inhoudelijke argumenten op waardige wijze gewogen zijn. Ook de communicatie binnen de partij is slecht. Het beperkte partijorgaan *Democraat* is een discussieforum voor allerlei leden, dat al net zo ongeorganiseerd is als het congres. Voor- en tegenstander bekvechten op papier. Van een gestructureerde discussie komt niets terecht, niet alleen omdat *Democraat* er niet voor geschikt is, maar ook omdat de partijstructuur zich er niet voor leent.

Voor de Democraten komen de vervroegde verkiezingen, die na de val van het kabinet-Biesheuvel worden uitgeschreven voor 29 november 1972, op een uitermate slecht moment. D'66 is in grote verwarring over de eigen koers en identiteit, de progressieve samenwerking is nog lang niet zover gevorderd dat van een Progressieve Volkspartij-in-wording kan worden gesproken en de beeldvorming naar buiten toe is desastreus voor het vertrouwen in d'66.

Keerpunt 1972

Evenals een jaar eerder zullen de progressieve drie ook bij de komende verkiezingen gezamenlijk optrekken. Op 13 september presenteren de drie progressieve partijen hun gezamenlijke verkiezingsprogramma, Keerpunt 1972. Ook nu presenteren PVDA, d'66 en PPR een schaduwkabinet, zij het dat het dit keer geen complete regeringsploeg betreft zoals in 1971, maar een soort 'rompkabinet' dat als visitekaartje voor de progressieve combinatie moet gelden. Namens d'66 hebben Van Mierlo, Gruijters, Goudsmit en De Goede zitting in het schaduwkabinet.

De totstandkoming van Keerpunt 1972 heeft heel wat voeten in de aarde. Het conceptprogramma is opgesteld door een gezamenlijke programmacommissie met daarin Van Thijn (PVDA), Jurgens (PPR) en Terlouw (d'66). Voor alle drie partijen betekent het gezamenlijke programma dat er concessies gedaan moeten worden. Zoals bekend is zowel in de PVDA als in d'66 een deel van de partij geen voorstander van de samenwerking. De besturen van de twee partijen zullen dan ook alle zeilen moeten bijzetten om het programma-akkoord aan hun achterban te verkopen. Voor d'66-voorzitter Van der Scheer en partijleider Van Mierlo betekent dat vooral aan het congres uitleggen welke punten de partij bij de onderhandelingen heeft binnengehaald en hoe zij de PVDA zover heeft gekregen akkoord te gaan. De Democraten moeten echter wel voorkomen dat het congres van de PVDA in verzet komt. De sociaal-democraten hebben ook wel door dat hun partij veel water in de wijn heeft moeten doen voor het akkoord met d'66 en PPR.⁹⁸

Op 6 en 7 oktober houden d'66, PVDA en PPR tegelijkertijd hun verkiezingscongressen. Tussen de locaties waarop de simultane congressen plaats vinden wordt druk heen en weer gebeld om op de hoogte te blijven van hoe de behandeling van de

programmapunten bij de andere partijen verloopt. Als na afloop van de eerste congresdag de onderhandelingsdelegaties van PVDA, D'66 en PPR bijeenkomen, blijkt dat het congres van de PVDA een aantal vergaande wijzigingen in Keerpunt 1972 wil aanbrengen.⁹⁹ De sociaal-democraten steunen in meerderheid een eenzijdige verandering van alle kernwapens van Nederlands grondgebied. Ook wordt het Nederlands lidmaatschap van de NAVO aan een aantal eisen onderworpen. Het PVDA-congres amendeert het conceptprogramma bovendien met een aantal radicale standpunten, waaronder een sterke verhoging van het budget voor ontwikkelingshulp en socialisering van het totale huurwoningenbestand, banken, verzekeringswezen en de basisindustrieën. PVDA-leider Den Uyl, een deel van zijn fractie en het partijbestuur zijn fel gekant tegen de voorstellen van het congres. Die nacht wordt tussen de delegaties van de drie partijen koortsachtig overleg gevoerd over de door het PVDA-congres voorgestelde wijzigingen. D'66 en PPR weigeren akkoord te gaan met de wijzigingsvoorstellen. De Democraten stellen de PVDA-delegatie zelfs een ultimatum: als het PVDA-congres vasthoudt aan de wijzigingsvoorstellen, betekent dat het einde van de progressieve samenwerking.¹⁰⁰ Het is al ochtend als de delegaties naar hun congressen terugkeren met een serie compromisteksten. Ondanks het feit dat de tekstvoorstellen nauwelijks afwijken van de oorspronkelijke formuleringen, gaat het PVDA-congres zonder veel morren akkoord.¹⁰¹ Samenwerking met de 'splinter' D'66 wordt belangrijker geacht dan het handhaven van de eigen standpunten. De progressieve samenwerking is volgens Van Mierlo 'door het oog van de naald gekropen.'¹⁰²

Het partijcongres van D'66 gaat uiteindelijk met 82% van de stemmen akkoord met Keerpunt 1972. 16% van de aanwezigen stemt tegen of onthoudt zich van stemming. De groeiende verdeeldheid in de D66-gelederen blijkt ook wanneer bij de verkiezing van de lijsttrekker voor het eerst de kandidatuur van Van Mierlo wordt bestreden door een tweede kandidaat. Anneke Goudsmit behaalt 36% van de stemmen en legt daarmee een schaduw over de verkiezing van Van Mierlo, die met 65% van de stemmen wordt gekozen tot lijsttrekker bij de komende verkiezingen. Op de uiteindelijke kandidatenlijst staat Hans Gruijters opvallend op de tweede plaats, Goudsmit wordt derde en De Goede vierde.¹⁰³ Daarmee bestaat de top van de D'66-lijst uit zowel voor- als tegenstanders van de progressieve samenwerking en wordt de basis gelegd voor het vervolg van 'Biddinghuizen', dat uiteindelijk zal leiden tot het vertrek van partijleider Van Mierlo.

Aan het eind van de tweede congresdag komt PVDA-leider Den Uyl naar de RAI, waar D'66 congresseert. Zoals Van Mierlo een toespraak houdt op het PVDA-congres, krijgt Den Uyl, als beoogt minister-president van een nieuw kabinet, het woord op het D'66-congres. Hij bedankt bij die gelegenheid de Democraten voor het feit dat ze akkoord zijn gegaan met Keerpunt 1972. De PVDA-leider probeert zo de gevoelens van twijfel, die bij een deel van de D'66-achterban leven, weg te nemen. De partijtop weet dat ze met het uitnodigen van Den Uyl een risico neemt. De spreektijd voor Den Uyl is een regelrechte provocatie aan het adres van de PVP-

tegenstanders. Vanuit de zaal slaan zij geschokt gade hoe Den Uyl van het D'66-congres een staande ovatie krijgt.¹⁰⁴

Een nieuw beleid

De boodschap die de progressieve drie in Keerpunt 1972 uitdragen, is dat het tijd is om 'de bakens van de macht' te verzetten.

'De val van het kabinet-Biesheuvel is meer dan een politiek incident. Het is de afsluiting van een periode, gekenmerkt door een politieke stijl waarbij beslissingen worden genomen buiten de mensen om. Opeenvolgende kabinetten met een behoudend karakter zijn in gebreke gebleven een antwoord te geven op de vraagstukken van dit moment.: de voortdurende inflatie, de stijgende werkloosheid, de uitdaging van de milieuproblematiek, de ongelijkheid van inkomens, vermogens, zeggenschap enz. (...)

Kenmerkend voor de afgelopen periode was de grote vervreemding tussen burger en politiek. De oorzaak van de machteloosheid van behoudende kabinetten is dat zij zich tot gevangenen hebben gemaakt van de bestaande machtsverhoudingen in onze samenleving. (...)

De laatste regeringscrisis betekent daarom meer dan de ineenstorting van een slecht beleid. Het is een signaal dat het getij van de opkomende demokratisering, de doorbreking van de bestaande machtsverhoudingen, niet meer kan worden gekeerd. (...)

De verkiezingen van 1972 staan in het teken van de terugdringing van deze ongelijkheid, van de verwezenlijking van de demokratisering, van het doorvoeren van wezenlijke hervormingen in onze maatschappijstructuur. Zij kunnen een keerpunt zijn en de weg openen naar een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie. Het zijn de verkiezingen waarbij een nieuwe generatie kiezers aan bod komt, die het recht voor zich mag opeisen zelf mee te beslissen over eigen toekomst. Een toekomst die bedreigd wordt door het bestaan van massale vernietigingswapens, de toenemende kloof tussen arme en rijke landen, het gevaar van milieurampen door een zich versnellende groei van bevolking en industriële productie op een "eindige" aarde. (...)

Het slechtste beleid onder de huidige omstandigheden is een ongewijzigd beleid. Daarom is nu het moment gekomen om de bakens van de macht te verzetten.¹⁰⁵

Onder een nieuw beleid verstaan de progressieve partijen een beleid dat mensen inspireert om aan de politieke besluitvorming deel te nemen en waar iedereen in gelijke mate offers voor bereid is te geven, het aanpakken van de fundamentele inkomensongelijkheid, maar ook het aanpakken van immateriële ongelijkheid door meer zeggenschap voor burgers in alle sectoren van de maatschappij. Keerpunt 1972

is gericht op vergaande hervormingen in de maatschappelijke structuur. Nieuw beleid kan alleen worden gerealiseerd 'in een nieuw politiek en maatschappelijk bestel, dat geheel gebaseerd is op het beginsel van gelijke zeggenschap van alle burgers.'¹⁰⁶ Of het nu gaat om investeringsbeleid, inkomenspolitiek, onderwijs, of cultuur, de zeggenschap van burgers moet worden vergroot. De democratie moet worden omgevormd tot een participatiedemocratie.

In tegenstelling tot 'Hoofdlijnen voor een regeringsbeleid' een jaar eerder, worden de staatsrechtelijke hervormingen nu behandeld in het eerste hoofdstuk. Op basis van de bevindingen van de Commissie-Cals-Donner belooft de progressieve concentratie binnen twee jaar met voorstellen te zullen komen voor een grondwetswijziging. Hierin zullen de rechtstreeks gekozen formateur, het districtenstelsel en de afschaffing van de Eerste Kamer worden geregeld. Verder pleit Keerpunt 1972 voor een 'wet op de openbaarheid van overheidsdocumenten. Ook moet er zo snel mogelijk een onafhankelijke ombudsman komen. PVDA, D'66 en PPR willen in de komende kabinetsperiode ook de gewestvorming een impuls geven. Bij wet zal worden geregeld dat gewesten bepaalde taken van rijk en provincie kunnen overnemen.

Op veel punten is Keerpunt 1972 gebaseerd op 'Hoofdlijnen van een regeringsbeleid'. Zo zijn de passages over de gekozen burgemeester, versterking van de gemeenteraad en de bevordering van de bestuurlijke decentralisatie rechtstreeks overgenomen uit het hoofdlijnenprogramma uit 1971. Het programma is daarnaast sterk geïnspireerd door de Club van Rome. In het verlengde van de Commissie-Mansholt is het volgens de progressieve drie noodzakelijk om te komen tot een beheersing van de economische groei. De tijd van productie ter wille van de productie moet voorbij zijn. Hierdoor wordt een te zware belasting gelegd op het leefmilieu en wordt een te grote aanslag gepleegd op de natuurlijke hulpbronnen. 'Het productieproces zal ondergeschikt worden gemaakt aan de voorwaarden voor een menswaardig bestaan in een leefbaar milieu voor iedereen.'¹⁰⁷

Geen akkoord over samenwerking

Nu er overeenstemming bestaat over samenwerking van de progressieve drie, maken PVDA, D'66 en PPR in een op 3 oktober naar buiten gebrachte verklaring kenbaar dat ze, evenals in 1971, voorafgaand aan de verkiezingen met de confessionelen tot overeenstemming willen komen over samenwerking na de verkiezingen.¹⁰⁸ Voorwaarde is dan wel dat de confessionelen een duidelijke voorkeur voor samenwerking met de progressieven uitspreken en een duidelijke ombuiging van het beleid van het kabinet-Biesheuvel zullen steunen. Met andere woorden: KVP, ARP en CHU dienen zich openlijk van het beleid van het kabinet-Biesheuvel te distantieren. Met hun verklaring trachten de progressieve drie de confessionelen te bewegen om voor een progressief beleid te kiezen. Een langdurige periode-Biesheuvel wordt anders gevreesd. Van de ARP en de CHU verwachten de progressieve drie weinig, hun boodschap is met name gericht tegen de KVP. Een door het KVP-congres aangenomen

men resolutie biedt wat dat betreft perspectieven. In die resolutie wordt gepleit voor 'een vooruitstrevend beleid ter wille van voortgaande structurele hervormingen in onze samenleving'.¹⁰⁹ Een dergelijk beleid zou met de progressieve partijen gevoerd moeten worden. Indien mogelijk, zo stelt de resolutie, moet hierover voor de verkiezingen overeenstemming komen.

Eén dag voor de congressen van de progressieve drie, komt de reactie van de KVP. Mede namens de andere twee confessionele partijen worden PVDA, D'66 en PPR uitgenodigd voor een gesprek om te bezien of een akkoord op hoofdlijnen mogelijk is. Met name de PVDA schrikt terug voor de reactie van de confessionelen. Zoals gezegd was de handreiking vooral bedoeld voor de KVP; in samenwerking met de ARP en CHU zien de sociaal-democraten niets. D'66 en PPR gaan hierin mee en gezamenlijk stellen zij een resolutie op die door de partijcongressen wordt overgenomen. Strekking van de resolutie is dat alleen met de KVP mogelijkheden voor samenwerking worden gezien. PVDA, D'66 en PPR eisen dan wel van de KVP dat zij bij de komende Algemene Beschouwingen openlijk breekt met het kabinet-Biesheuvel.¹¹⁰ Voor de KVP is dit een onvervulbare eis. Geen van de drie confessionele partijen is bereid te breken met het beleid van het conservatieve beleid van het kabinet. De progressieve drie kunnen zich met dit beleid echter niet verenigen. Ze proberen de meest progressieve van de drie confessionele partijen te dwingen een keuze te maken voor een progressief beleid, maar de tegenstellingen zijn te groot. Er komt geen akkoord.

Mislukte verkiezingscampagne

Op 16 augustus 1972 bespreekt de partijtop van D'66 de plannen voor de komende campagne. Dagelijks-bestuurslid Van Spankeren, die het campagneplan heeft opgesteld, moet de partijtop meedelen dat D'66 niet over de middelen beschikt om een grootschalige campagne te voeren. De Democraten zullen het met een 'low cost'-campagne moeten doen. Geen grote bijeenkomsten, maar op lokaal niveau de kiezers opzoeken.¹¹¹ Het campagneplan van D'66 gaat uit van het bestaan van een groot wantrouwen van de kiezers in de parlementaire democratie. Een wantrouwen dat zich ook tegen D'66 richt. Immers, de verwachtingen in 1971 waren hoog gespannen en veel mensen zijn teleurgesteld over wat hun stem op D'66 feitelijk heeft opgeleverd. D'66 zal zich des te meer moeten inspannen om burgers te overtuigen van de boodschap die Keerpunt 1972 biedt. Het motto van deze verkiezingen is dan ook: 'Zoek ze op!', een motto dat mede lijkt ingegeven door de financiële situatie. Het is een campagneopzet die risico's met zich meebrengt. Door de campagne sterk decentraal en persoonsgericht te organiseren, loopt de partij het risico dat er geen eenduidige D'66-boodschap wordt uitgedragen. Bovendien steunt de campagne sterk op de persoonlijke inzet van de kandidaten. Deze risico's worden echter aanvaard en tijdens een vergadering van het hoofdbestuur met de campagnecommissie op 7 september worden de campagneplannen goedgekeurd.¹¹²

Onenigheid bestaat er over de D'66-boodschap die in de campagne zal worden uitgedragen. Verschillende slogans worden aangedragen, variërend van 'zakelijkheid en redelijkheid' tot '2000 jaren onbetrouwbaarheid' (gericht tegen de politieke 'overheersing' door de christelijke partijen).¹¹³ Dat laatste wordt toch iets te scherp gevonden. Op verzoek van de campagnecommissie wordt reclamebureau FHV ingeschakeld, die in oktober de slogan 'Trek de bek toch open' voorstelt, geïllustreerd door een affiche met een man die een ritssluiting over de mond heeft. De campagnecommissie is zeer enthousiast over dit concept, maar komt onverwacht hard in botsing met de Tweede-Kamerkandidaten.¹¹⁴ Deze slogan brengt onaanvaardbare risico's met zich mee, aldus de kandidaten. Na rijp beraad ziet de campagnecommissie af van het voorstel van FHV. Hierna is het Van Mierlo die in samenspraak met enkele andere kandidaten op de lijst de slogan 'Eerlijk delen in een schoon land' voorstelt. Noch het hoofdbestuur noch de campagnecommissie zijn over dit voorstel te spreken. Geen duidelijk verhaal, is het oordeel van het partijbestuur. Van Mierlo weet zijn voorstel er echter toch door te drukken. 'Loyaliteit ten opzichte van D'66' wordt achteraf als reden aangegeven waarom zowel hoofdbestuur als campagnecommissie uiteindelijk akkoord gaan met het voorstel van Van Mierlo.¹¹⁵ Bovendien is er geen tijd meer om nog langer over de campagneplannen te discussiëren.

Het gekrakeel over campagneslogans is typerend voor de sfeer binnen D'66. Er is geen eenheid in de partij en de organisatie functioneert niet goed. Terecht is dan ook de kritiek die door diverse prominente Democraten op de campagneplannen wordt geleverd. In een vertrouwelijk stuk aan hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie stelt fractielid Maarten Engwirda zich zorgen te maken over de uitslag bij de komende verkiezingen.¹¹⁶ Niet alleen uit 'persoonlijk belang' (Engwirda zal als de peilingen uitkomen zeker zijn Kamerzetel verliezen), maar vanwege de toekomstige rol van D'66 in de politiek. Engwirda verwacht dat een verlies van minimaal een of twee zetels D'66 'het imago van een partij op zijn retour' zal opleveren. Engwirda pleit voor een eigen campagne met een sterke nadruk op de typische D'66-items. Volgens het Kamerlid heeft D'66 zich te veel beziggehouden met de progressieve samenwerking en te weinig met de ontwikkeling van eigen nieuwe ideeën. Als na de verkiezingen het kabinet-Biesheuvel terugkeert, zo oppert Engwirda, moet D'66 een 'alternatieve kabinetsformatie' organiseren. Ook Engwirda's collega-Kamerlid Sef Imkamp uit kritiek op de campagneplannen van het hoofdbestuur.¹¹⁷ Ook hij pleit voor een typische en afwijkende D'66-campagne om de belangstelling van de media te trekken. Maar de campagneplannen zijn reeds aanvaard en tijd voor een nieuwe opzet is er niet meer.

De verkiezingen van 29 november draaien in feite om de vraag welke bundeling van krachten een meerderheid in het parlement zal behalen. De progressieve oppositie hoopt op zo veel winst dat ze het roer van het kabinet kan overnemen. De vier partijen van het interimkabinet-Biesheuvel hopen op een lichte winst, zodat er doorgegeerd kan worden. De verkiezingen draaien ook om de vraag of D'66 en PPR de

PVDA aan een meerderheid zullen helpen. Een progressieve meerderheid lijkt er echter bij voorbaat al niet in te zitten. Openlijk wordt gespeculeerd over een progressief minderheidskabinet. Een andere mogelijkheid is dat de oude combinatie, maar dan zonder ds'70, een meerderheid zal behalen. De machtsvraag creëert een gepolariseerde campagne.¹¹⁸

De confessionele partijen zijn er niet in geslaagd om overeenstemming te bereiken over een gezamenlijk verkiezingsprogramma. KVP, ARP en CHU komen niet verder dan een tamelijk vrijblijvende urgentieverklaring. De partijen zijn te zeer verdeeld voor een gezamenlijk programma of gemeenschappelijke kandidatenlijst. De CHU houdt zich redelijk op de vlakte over samenwerking in een toekomstig kabinet, maar is in principe voorstander van herstel van de oude combinatie. De KVP ziet wel mogelijkheden om met de progressieven overeenstemming te bereiken, ARP-leider Biesheuvel spreekt zich echter openlijk uit tegen samenwerking met de progressieve drie. D'66-initiatiefnemer Hans Gruijters vindt dat de progressieven niet met de confessionelen in zee moeten gaan. Gruijters keert zich publiekelijk 'tegen elke afspraak met de confessionelen'.¹¹⁹

De D'66-campagne onder leiding van Henk Verhaar komt pas laat op gang. Eenmaal op gang veroorzaken uitspraken van Hans Gruijters als 'Wanneer ik een confessioneel een hand heb gegeven, moet ik mijn vingers natellen' en '2000 jaar christendom is gelijk aan 2000 jaar onbetrouwbaarheid' de nodige opschudding in de campagne.¹²⁰ Maar voor het overige worden de Democraten in het gepolariseerde geweld tussen de progressieven en conservatieven volledig naar de achtergrond gedrongen. Tussen Wiegel en Biesheuvel aan de ene kant en Den Uyl en De Gaay Fortman aan de andere kant raakt de gematigde opstelling van D'66 in de knel. De Democraten zijn niet in staat dat beeld tegen te gaan.¹²¹

De in de campagneplannen ingebouwde afhankelijkheid van de basis blijkt een misser van de eerste orde. Tijdens de campagne wordt op pijnlijke wijze duidelijk dat de basis van de partij ofwel ontbreekt of niet bruikbaar is.¹²² Van de 5.500 leden zijn er slechts 1.000 actief, veel te weinig om een verkiezingscampagne op te bouwen. Ook ontbreekt het aan adequate ondersteuning door de landelijke campagneorganisatie. Het resultaat is dat slechts enkele D'66'ers de campagne 'trekken'. Bovendien is de belangstelling voor D'66 in de fase voor de feitelijke campagne al zo teruggelopen dat D'66-afdelingen in sommige gemeenten hebben besloten de afdeling op te heffen. Al met al functioneert de structuur die op papier aardig lijkt, in de praktijk verre van voldoende. Dat effect wordt nog eens versterkt door het totaal ontbreken van solidariteit onder de Democraten. 'Grotere solidariteit en minder achterklap is voor een partij als D'66 een eerste eis om te blijven bestaan'¹²³, concludeert de campagnecommissie achteraf. 'Geen duidelijke herkenbare boodschap, geen strategie, geen tactische planning, geen functionerend partijapparaat, geen normaal budget.'¹²⁴ Dat is de vernietigende conclusie die aan het eind van de campagne wordt getrokken. In de opzet van de verkiezingscampagne heeft het concrete D'66-verhaal ontbroken. 'Dit risico is besproken en aanvaard'¹²⁵, zo valt in de evaluatie van de campagne te lezen. De angst van Engwirda en Imkamp is uitgekomen.

Van elf naar zes

Als de verkiezingsuitslag bekend wordt, blijkt dat de kiezers de bestaande verhoudingen volledig door elkaar hebben geschud. Was de grootste winst een jaar geleden nog voor D'66, nu incasseren de Democraten de grootste klap. D'66 verliest vijf van de elf Kamerzetels. Tot de winnaars behoren de PVDA, die dankzij vier zetels winst de grootste partij wordt, de PPR die vijf zetels wint en de VVD met zes zetels winst. DS'70 zakt van acht naar zes zetels. De ARP boekt één zetel winst, maar de overige confessionele partijen verliezen fors. De KVP raakt acht zetels kwijt en de CHU drie. Na een jaar eerder al acht zetels kwijt te zijn geraakt, verliezen de confessionele partijen nu opnieuw tien zetels. De verjonging van het electoraat en de verdergaande deconfessionalisering zijn in de verkiezingsuitslag zichtbaar. De theorie dat partijen met jonge lijsttrekkers het goed zouden doen, lijkt uitgekomen. D'66 verliest juist in de groep van jonge kiezers. Haalde de partij in 1971 nog 15% van zijn stemmen bij die kiezersgroep, een jaar later is dat nog maar een kleine 6%.¹²⁶ Kiezersonderzoek laat zien dat het verlies van D'66 voor 30% naar de PVDA is gegaan, 18% naar de ARP, 17% naar de VVD, 13% naar het eveneens verliezende DS'70 en 8% naar de KVP.¹²⁷

De klap die D'66 bij de verkiezingen heeft gekregen heeft een aantal oorzaken. De idee om zowel gezamenlijk met de progressieve drie op te trekken en tegelijkertijd de eigen identiteit te benadrukken, is een onmogelijke gebleken. Van het streven naar de totstandkoming van de PVP, zoals bepaald in motie 101 op 7 november 1971 in Biddinghuizen, is nog niet veel terecht gekomen. Duidelijk is ook dat er een dilemma bestaat tussen enerzijds het streven van D'66 naar een meerderheidsregering met PVDA en PPR dat moet leiden tot de vorming van de PVP en anderzijds de behoefte van D'66 om het eigen profiel op markante wijze voor het voetlicht te brengen. Dat laatste is de Democraten in de gepolariseerde campagne al helemaal niet gelukt. Sef Imkamp, die door de verkiezingen zijn baan als parlementariër is krijtgeraakt, constateert dat D'66 de maatschappij uit het oog is verloren, geen eigen gezicht heeft weten te ontwikkelen en met de samenwerking met de PVDA een verkeerde keuze heeft gemaakt.¹²⁸

Op 13 en 14 januari en opnieuw op 20 januari 1973 komen hoofdbestuur, leden en oud-leden van de fracties in Eerste en Tweede kamer van D'66 in Noordwijkerhout bijeen om van gedachten te wisselen over de vraag hoe het verder moet met D'66. Moet de partij na de gevoelige nederlaag bij de verkiezingen nog wel doorgaan, en zo ja, hoe? Aan de orde komt in Noordwijkerhout beslist niet de vraag of D'66 de samenwerking moet beëindigen en als zelfstandige partij verder moet gaan. De aanwezigen zijn het erover eens dat D'66 dan gemarginaliseerd zal worden en als splinterpartij in de schaduw zal opereren.¹²⁹ In Noordwijkerhout komt men dan ook niet verder dan de conclusie dat de partij het juiste evenwicht tussen de twee polen moet zien te vinden. Opheffen heeft geen zin, dat brengt de doelstellingen niet dichterbij. 'Er is geen reden om, nu wij de eerste fikse klap te incasseren hebben gekregen, het bijltje erbij neer te leggen. Wij D'66'ers dragen alle medeverantwoordelijkheid voor de huidige politieke chaos. Daarom willen we blijven meewerken

naar een oplossing hiervoor',¹³⁰ zo meent het hoofdbestuur van D'66, dat er dus voor kiest om door te gaan op dezelfde, tot nu toe zo moeilijk af te leggen weg.

Het hoofd van de voorzitter

De verkiezingsuitslag leidt tot een lange formatieperiode, waarbij voor D'66 voor het eerst regeringsdeelname in zicht komt. Ondertussen leidt de nederlaag wederom tot tweespalt onder de Democraten, een proces dat op het congres in Breda tot een dramatisch hoogtepunt komt.

Na de verkiezingen gaan er binnen D'66 stemmen op dat het gehele hoofdbestuur zou moeten aftreden.¹³¹ Voormalig Tweede-Kamerlid Nooteboom en oud-hoofdbestuurslid Traag zetten binnen de partij een actie op om het hoofdbestuur en partijleider Van Mierlo af te zetten.¹³² Niet omdat het verwijtbaar tekortgeschoten is bij Tweede-Kamerverkiezingen, maar omdat het congres naar aanleiding van de nederlaag een nieuw hoofdbestuur zou willen kiezen dat een nieuwe koers zou moeten gaan uitzetten. Een meerderheid van het hoofdbestuur neemt een voorstel tot collectief aftreden van het bestuur over. Partijvoorzitter Ruby van der Scheer is echter fel tegen het aftreden van het voltallige bestuur en legt het meerderheidsbesluit naast zich neer.¹³³ Nadat ook de Geschillencommissie zich erover heeft gebogen, zal het van collectief aftreden niet meer komen.

Het congres in Breda op 10 en 11 maart 1973 is de eerste gelegenheid na de verkiezingsnederlaag waarop de interne partijdiscussie over de koers en de formatie tot dan toe aan de orde komen. Hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie leggen het congres een resolutie voor, waarin wordt gesteld dat de op de Progressieve Volkspartij gerichte samenwerking zal worden voortgezet.¹³⁴ Binnen die samenwerking dient het eigen gezicht echter duidelijk voor het voetlicht gebracht te worden. Deze toevoeging kan worden gezien als een concessie aan de vleugel van de partij die gereserveerd staat tegenover de vergaande samenwerking. Ze is echter ook uit nood geboren, want ook bij de partijtop moet inmiddels duidelijk zijn dat het grote verlies bij de verkiezingen toch vooral komt door een gebrek aan eigen gezicht.

De concessie gaat de PVP-tegenstanders echter niet ver genoeg. In een aparte resolutie stelt de D'66-fractie in de Provinciale Staten van Noord-Holland voor om in plaats van alle aandacht te besteden aan de PVP liever eerst de eigen D'66-visie kritisch te evalueren en voor de kiezers te verduidelijken.¹³⁵ Door deze resolutie krijgt de verkiezing van de nieuwe partijvoorzitter een grote politieke lading. Er hebben zich drie kandidaten voor het partijvoorzitterschap gemeld: de zittende voorzitter Ruby van der Scheer¹³⁶, voormalig Kamerlid Maarten Engwirda en Jan ten Brink, lid van de Noord-Hollandse Statenfractie. In de eerste ronde valt Engwirda af, de strijd gaat dus tussen Van der Scheer en Ten Brink. Van der Scheer heeft altijd een hecht duo gevormd met fractievoorzitter Van Mierlo. Ze was een trouw aanhangster van zijn koers en medestandster in het streven naar de PVP. De kandidatuur van Ten Brink is het gevolg van de onvrede over het beleid van het hoofdbestuur, dat

zich in Noord-Holland het meest manifesteert. Ten Brink heeft zich laten overhalen om zich kandidaat te stellen voor het partijvoorzitterschap, als tegenkandidaat van Van der Scheer.¹³⁷ Inhoudelijk zijn de verschillen tussen Van der Scheer niet zo groot, maar door de resolutie van de Noord-Hollandse Statenfractie, waar Ten Brink deel van uit maakt, wordt de schijn gewekt dat Ten Brink de kopman is van een deel van de partij die een andere koers voorstaat. Bewust of onbewust laat Ten Brink zich aldus voor het karretje van de anti-Van der Scheer-lobby spannen. Met name de afdeling Amsterdam ruikt haar kans en roept haar leden op om massaal naar het partijcongres te gaan om Ten Brink tot voorzitter te kiezen. Met bussen tegelijk komen de Jan ten Brink-aanhangers naar het congres om op 'hun' kandidaat te stemmen.¹³⁸

In de tweede ronde is de uitslag 51% voor Ten Brink en 49% voor Van der Scheer. Volgens de congresvoorzitter is het verschil statutair te klein, maar de voorzitter van de stemcommissie is het hier niet mee eens. De rapportagecommissie, die moet toezien op de naleving van de reglementen, komt tussenbeide en stelt een schriftelijke stemming voor. Maar de emoties zijn bij de Democraten inmiddels zo hoog opgelopen dat al snel niemand meer op zijn of haar plek zit.¹³⁹ De congresvoorzitter moet met lede ogen toezien hoe de congresgangers emotioneel door elkaar heen schreeuwen. In alle tumult is het Van der Scheer die uitkomst biedt. Ze verklaart dat ze zich bij haar nederlaag neerlegt en stelt voor om als vice-voorzitter in het hoofdbestuur zitting te nemen.¹⁴⁰

Niet zozeer haar persoonlijke koers, maar de onderhuids sudderende onvrede met de koers van de partij, de koers van Van Mierlo, wordt Van der Scheer fataal. Ze wordt het slachtoffer van de onvrede waarvan Ten Brink profiteert. Van veel congresgangers krijgt Ten Brink echter de wind van voren. 'Een onverkwikkelijke machtsgreep' en 'walgelijk', zijn enkele kwalificaties na afloop van het congres.¹⁴¹ Ten Brink reageert gelaten op de volgens hem buitenproportionele reacties. Zo groot is het verschil tussen de partijen helemaal niet, zo stelt hij. De resolutie van de Noord-Hollandse Statenfractie zet zich niet af tegen de progressieve samenwerking, maar wijst op nieuwe ontwikkelingen (zoals de Club van Rome, de nota-Mansholt) en pleit voor een nieuw beleidsplan.¹⁴² Dat de moties elkaar niet bijten, blijkt ook uit de discussie die het congres voert. Bij de stemming blijken beide moties aangenomen. Daarmee schaaft het congres zich achter voortzetting van de progressieve samenwerking, maar tekent daarbij aan dat d'66 zich nadrukkelijker moet profileren.

De grote verliezer van de voorzittersverkiezing is de partij zelf. Daags na het congres staan de geschreven media vol met impressies van en commentaren op het congres, en wordt het persoonlijk drama bij de voorzittersverkiezing breed uitgemeten.¹⁴³ Een redactielid van partijorgaan *Democraat* geeft de sfeer rond d'66 treffend weer met de woorden: 'Men gelooft dat een d'66'er op het punt van instorten moet staan na alles wat hij de afgelopen maanden heeft moeten verwerken. Ook niet-d'66'ers weten wel wat het einde is, zeker van het menselijk incasseringsvermogen.'¹⁴⁴

Als de congresgangers van alle emotie zijn bijgekomen, wordt de gang van zaken bij de kabinetsformatie tot dan toe besproken. Het congres bevestigt nogmaals dat D'66 alleen aan een Kabinet-Den Uyl zal deelnemen, indien er niet meer onderhandeld wordt over Keerpunt 1972 als basis voor het regeerakkoord.¹⁴⁵ Deze herbevestiging ten spijt zal het kabinet er echter niet komen zonder dat het programmatisch akkoord wordt opgebroken.

De onwrikbaarheid van de progressieve drie

Aan de hand van de verkiezingsuitslag bestaat geen voor de hand liggende mogelijkheid om een kabinet te formeren. Gezamenlijk bezetten de confessionelen nu 48 zetels, terwijl de progressieven met 56 zetels de grootste minderheid vormen. Het belangrijkste struikelblok is het standpunt dat PVDA, D'66 en PPR voorafgaand aan de verkiezingen hebben ingenomen: na de verkiezingen zal er niet meer worden onderhandeld over het regeerakkoord. De drie progressieve partijen zijn voor de verkiezingen niet met de confessionelen tot zaken gekomen en op grond van de verkiezingsuitslag beschikken de drie partijen niet over een parlementaire meerderheid. Een links minderheidskabinet kan gezamenlijk over 56 zetels beschikken, maar een dergelijk minderheidskabinet, gedoogd door de confessionele partijen, is een uiterst riskante onderneming, die de confessionelen de sleutel in handen geeft om het kabinet op ieder gewenst ogenblik naar huis te sturen. In de huidige gepolariseerde situatie zal een minderheidskabinet dus hoe dan ook weinig kans maken. Een progressief minderheidskabinet gedoogd door de PSP, zoals door deze partij in november aangeboden, is door D'66 geblokkeerd.¹⁴⁶

Op 1, 2 en 3 december vinden de consultaties door de Koningin plaats. In zijn advies stelt D'66-leider Van Mierlo dat de verkiezingsuitslag een belangrijke fase markeert in het proces van partijpolitieke vernieuwing en hergroepering. Om dit proces voort te zetten dient wijziging van de Grondwet en de kieswet prioriteit te krijgen.¹⁴⁷ Eensgezind adviseren de fractievoorzitters van de progressieve drie daartoe de vorming van een links minderheidskabinet, gebaseerd op Keerpunt 1972.¹⁴⁸ Gelet op de verkiezingsbelofte van de progressieve drie is een centrum-links meerderheidskabinet niet mogelijk. Omdat de KVP samenwerking met de VVD van Wiegel heeft uitgesloten, is ook een centrum-rechts kabinet niet mogelijk. Een links minderheidskabinet, op basis van het schaduwkabinet, kan daarentegen zeer spoedig tot stand komen. Voorafgaand aan de formatie van het kabinet dient PVDA-leider Den Uyl als formateur te onderzoeken of een meerderheid van het parlement tot een 'zakelijke beoordeling' van zo'n minderheidskabinet bereid is.¹⁴⁹

De adviezen die het staatshoofd krijgt lopen uiteen. De Koningin zal dus naar eigen inzicht moeten beslissen.¹⁵⁰ De ARP'er Ruppert, lid van de Raad van State, wordt benoemd tot informateur en krijgt de ruimst denkbare opdracht mee. Hij dient 'een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid tot het vormen van een kabinet dat zich verzekerd weet van een vruchtbare samenwerking met de volksverte-

genwoordiging dan wel mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te zullen vinden.¹⁵¹ Met deze opdracht kan Ruppert alle kanten op, ook die van het door de progressieven geadviseerde minderheidskabinet. Tijdens de eerste oriënterende gesprekken die Ruppert voert, wordt reeds duidelijk dat kypfractievoorzitter Andriessen uitsluitend geïnteresseerd is in deelname van de drie confessionele partijen aan een te vormen kabinet op basis van gelijkwaardigheid.¹⁵² Andriessen voelt er niets voor om de confessionelen als een soort 'witte rand' aan een progressief kabinet te laten deelnemen. Ook wil Andriessen Den Uyl niet de steun voor een minderheidskabinet beloven.¹⁵³ Na twee weken informeren lijken zowel de vorming van een centrum-links meerderheidskabinet als een progressief minderheidskabinet uitgesloten. Als medio januari blijkt dat ook herstel van het oude vijfpartijkabinet niet tot de mogelijkheden behoort en ook de verschillende opties voor de vorming van een extraparlamenteair kabinet geen uitkomst bieden, is de patstelling volledig.¹⁵⁴ De enige optie die dan nog rest is wat eerder onmogelijk leek: het totstandbrengen van enige samenwerking tussen progressieven en confessionelen. Dit lijkt echter een schier onmogelijke taak: de confessionelen willen alleen met de progressieven samenwerken op basis van volstreekte gelijkwaardigheid, de progressieven houden vast aan het onveranderd aanvaarden van Keerpunt 1972 door de confessionelen.¹⁵⁵

Zonder dat ook maar enigszins zeker is dat een formatiepoging kans van slagen heeft, wordt de sociaal-democraat Burger tot informateur benoemd. Burger koerst openlijk op de vorming van een kabinet-Den Uyl, door te proberen een brug te slaan tussen de progressieve drie en de confessionelen. De sleutel daartoe: het voldoen aan de eis van de confessionelen door te kijken of programmatische overeenstemming mogelijk is.¹⁵⁶ Op 6 februari reageren PVDA, D'66 en PPR op dit streven met een gezamenlijk communiqué, waarin nogmaals te lezen is dat de drie progressieve partijen een regeerakkoord dat in de plaats treedt van Keerpunt 1972 uitsluiten.¹⁵⁷ Vier dagen later nemen ook de confessionelen hun positie in. Als niet aan de eis van gelijkwaardigheid wordt voldaan, zowel programmatisch als wat betreft zetelverdeling, zullen de drie partijen niet aan een te vormen kabinet deelnemen.¹⁵⁸ Terwijl formateur Burger na vergelijking van de progressieve en confessionele programma's tot de conclusie is gekomen dat de kloof tussen de twee concentraties helemaal niet zo groot is, is noch bij de confessionelen, noch bij de progressieven enige beweging of bereidheid daartoe zichtbaar.

Begin februari maken de progressieve drie bekend dat Keerpunt 1972 geactualiseerd zal worden. De economische omstandigheden zijn sinds de presentatie van het gezamenlijke programma zodanig verslechterd, dat aanpassing noodzakelijk is.¹⁵⁹ PVDA, D'66 en PPR blijven echter weigeren om programmatische onderhandelingen te voeren. Voor Burger is dit geen reden om zijn poging een progressief kabinet met christen-democratische inbreng te staken, maar op 23 februari laten de confessionelen de formateur weten niet langer mee te willen werken aan de formatiepoging.¹⁶⁰ Ook nu weigert Burger zich over te geven. Hij bereidt een andere taktiek voor. Bin-

nen de confessionele partijen gaat Burger op zoek naar individuen die op persoonlijke titel hun steun aan het progressieve kabinet willen geven. Met deze opmerkelijke 'inbraakpoging' wil Burger de confessionelen dwingen op het te vormen kabinet (gedoog)steun te verlenen.¹⁶¹ Binnen KVP en ARP wordt nu enige beweging zichtbaar. Op 27 februari laat ARP-minister van Sociale Zaken in het kabinet-Biesheuvel, Boersma, weten bereid te zijn minister te worden in een te vormen kabinet-Den Uyl. Een dag later krijgt formateur Burger van W.F. de Gaay Fortman dezelfde toezegging.¹⁶² De inbraakpoging van Burger lijkt geslaagd. Diezelfde avond laat Andriessen weten bereid te zijn zonder ARP en CHU met de formateur te praten over deelname van de KVP aan het kabinet. ARP-leider Biesheuvel is inmiddels opgevolgd door de wat progressief-gezindere Aantjes. Als Aantjes zich bij Andriessen aansluit is de breuk tussen de KVP en de ARP enerzijds en CHU anderzijds een feit. Op 22 maart haakt de CHU, die blijft volharden in haar antiprogessieve houding, definitief af.¹⁶³

Met de geslaagde tactiek van Burger is de impasse echter nog niet doorbroken. Er blijft een aantal inhoudelijke geschilpunten bestaan. Burger nodigt de fractievoorzitters Andriessen en Aantjes en de leider van de progressieve concentratie Den Uyl uit voor een gesprek. Tijdens dit gesprek zet Den Uyl zijn hakken in het zand. Hij weigert de christen-democratische partners nog meer programmatische inbreng in 'zijn' kabinet.¹⁶⁴ De reactie van de confessionelen is voorspelbaar: zij weigeren subiet nog verder met Den Uyl te praten. Voor Burger is hiermee de grens bereikt. De informateur gelooft niet dat een centrum-links kabinet op de steun van de confessionelen kan rekenen. Burger vertrouwt met name de eerder toegezegde steun van de KVP niet. Burger is bang dat het kabinet al bij de Algemene Beschouwingen op een Schmelzerachtige manier zal vallen. Hij voelt er niets voor om zo'n 'fake-kabinet' tot stand te brengen. Op 5 april geeft hij zonder resultaat zijn formatieopdracht terug.¹⁶⁵

In een nieuwe consultatieronde adviseren de confessionelen en de VVD om een centrum-rechts kabinet te formeren.¹⁶⁶ PVDA-leider Den Uyl, die vasthoudt aan de vorming van een kabinet met zijn naam, adviseert het staatshoofd om Burger de opdracht terug te geven en de formatie voort te zetten. D'66-leider Van Mierlo weigert het advies van Den Uyl te volgen.¹⁶⁷ Een meerderheid heeft immers reeds anders geadviseerd en die meerderheid kan de Koningin moeilijk terzijde schuiven. Op 7 april adviseert Van Mierlo om in een informatieronde te laten onderzoeken of de reden waarom Burger zijn opdracht heeft teruggegeven, correct is, met andere woorden: of een centrum-links kabinet inderdaad niet op de steun van de KVP kan rekenen.¹⁶⁸ Van Mierlo trotseert hiermee naar eigen zeggen het dreigement van Den Uyl, dat hij de samenwerking met D'66 zal opzeggen indien Van Mierlo anders adviseert dan hijzelf.¹⁶⁹ In zijn advies houdt Van Mierlo opnieuw de mogelijkheid van een progressief minderheidskabinet als mogelijkheid open.¹⁷⁰

Voor het staatshoofd, dat ook het liefst zou zien dat Burger zijn formatie van een kabinet-Den Uyl tot een goed einde brengt, is de oplossing van Van Mierlo de uitweg die ze zocht.¹⁷¹ Op advies van Van Mierlo wordt de KVP'er Van Agt benoemt

tot informateur, samen met de ARP'er Albeda, om de opstelling van de KVP te onderzoeken.¹⁷²

Van Agt en Albeda stellen voor een preconstituerend beraad te houden, tijdens welk aan de kandidaat-ministers van de progressieve drie plus KVP en ARP een conceptregeerprogramma zal worden voorgelegd.¹⁷³ Zowel Keerpunt 1972 als de 'Schets van beleid voor 1973 en de volgende jaren' van de confessionelen fungeren hierbij als uitgangspunt. De progressieven zullen moeten inzien dat programmatische onderhandelingen noodzakelijk zijn en de confessionelen moeten beseffen dat zij niet meer de oude machtspositie bezitten die zij in het verleden hadden en dus ook water bij de wijn moeten doen. Bovendien hebben de progressieve drie geen keuze: ze hebben de confessionelen nodig om een stabiel kabinet te kunnen vormen dat gebaseerd is op een parlementaire meerderheid. Door de opzet van de informateurs kan de lange uitputtingsslag die deze formatie is geworden eindelijk tot een oplossing worden gebracht. Op 19 april gaan de zes fracties akkoord met het conceptprogramma.¹⁷⁴ De progressieve drie houden niet langer vast aan de onaantastbaarheid van Keerpunt 1972, de confessionelen krijgen hun reële inbreng. Hiermee wordt eindelijk de vorming van een parlementair meerderheidskabinet mogelijk. Burger en Ruppert mogen als formateurs de formatie afronden.

De zetelverdeling

Na de verkiezingen zit D'66 nog slechts met zes mensen in de Tweede Kamer. Voor vijf Democraten in het kabinet is derhalve geen plaats. D'66 kan kiezen tussen twee ministers en één staatssecretaris of één minister en drie staatssecretarissen. De laatste optie wordt Van Mierlo's inzet. Meest voor de hand liggende kandidaat voor die ene ministerspost is Van Mierlo zelf, in het schaduwkabinet beoogd minister van Binnenlandse Zaken. Van Mierlo voelt zich echter verantwoordelijk voor de verkiezingsnederlaag van zijn partij en als eerst verantwoordelijke wil hij niet aan anderen vragen hun plaats in het kabinet op te geven.¹⁷⁵ Daar komt bij dat de toezegging van De Gaay Fortman, die eerder tijdens de formatie de doorbraak betekende die het kabinet mogelijk maakte, gepaard is gegaan met de voorwaarde dat hij de post van Binnenlandse Zaken krijgt. Van Mierlo weet dat als hij vasthoudt aan het ministerschap die hij in het schaduwkabinet toebedeeld heeft gekregen, De Gaay Fortman zal afhaken en daarmee het hele kabinet niet door zal gaan.¹⁷⁶ Van Mierlo besluit derhalve ruimte te maken en zelf in de Tweede Kamer plaats te nemen. In die positie kan hij bovendien een belangrijke rol spelen in de parlementaire steunverlening aan het kabinet.

Omdat Van Mierlo geen minister kan worden, wordt in overleg met de fractie besloten om Hans Gruijters kandidaat te stellen. Gruijters is de man met de meeste ervaring. Hij is lid geweest van de commissie-Mansholt en was (met Van Mierlo) mede-schepper van het eindrapport dat de grondslag vormde van Keerpunt 1972 (in de programmacommissie waarvan Gruijters eveneens deel uitmaakte), dat groten-

deels is overgenomen in het Regeerakkoord. Omdat de Democraten de zo vurig gewilde post van Binnenlandse Zaken niet kunnen krijgen, wordt Gruijters kandidaat gesteld voor de post van Ruimtelijke Ordening en Milieu. Aanvankelijk voelen de beoogde coalitiepartners er weinig voor om Gruijters in de kabinetsploeg op te nemen.¹⁷⁷ Bij de KVP en met name de ARP leeft het idee dat Gruijters een anticonfessionele *hardliner* is. Gruijters' uitspraken tijdens de verkiezingscampagne hebben dat nog eens onderstreept. Tijdens het preconstituerend beraad vermindert deze vrees aanzienlijk, als blijkt dat Gruijters wel degelijk tot samenwerking bereid is. Veel compromisteksten die tijdens het preconstituerend beraad worden aangenomen, zijn uitgerekend van Gruijters afkomstig. Bovendien houdt Van Mierlo vast aan de kandidatuur van Gruijters.¹⁷⁸

Als staatssecretarissen worden Anneke Goudsmit (Justitie), Laurens-Jan Brinkhorst (Europese Zaken) en De Goede (Financiën) voorgedragen. Op het laatste moment, een dag voor de beëdiging, besluit Anneke Goudsmit de post van staatssecretaris van Justitie niet te aanvaarden. Als verklaring geeft Goudsmit dat zij het oneens is met de opinie van beoogd minister van Justitie Van Agt over de 'drie van Breda' en over het abortusvraagstuk.¹⁷⁹ Duidelijk is echter dat vooral het feit dat Goudsmit noch door de confessionelen noch door de PVDa als een aanvaardbare kandidaat voor het ministerschap van Justitie werd gezien, een rol heeft gespeeld bij de afwijzing van het staatssecretariaat.¹⁸⁰

De D'66-fractie is de enige regeringsfractie die op 4 mei unaniem akkoord gaat met het bereikte resultaat. Nadat het constituerend beraad heeft plaatsgevonden, wordt het kabinet-Den Uyl op 11 mei beëdigd. D'66 is voor het eerst in haar bestaan regeringspartij. De crisis die op 17 juli 1972 begon, is eindelijk opgelost. De formatie heeft 164 dagen geduurd, een record in de parlementaire geschiedenis.

Voor zijn eigen partij heeft Van Mierlo er bij de formatie uitgesleept wat er in zat. Met vier bewindslieden is D'66 niet onderbedeeld, hoewel niet alle D'66'ers er zo over denken.¹⁸¹ Een deel van de achterban wijst erop dat op het congres in Breda in maart 1973 in een gezamenlijk motie van het hoofdbestuur en Tweede-Kamerfractie is vastgelegd dat de partij zou streven naar een kabinet-Den Uyl met deelname van D'66, maar dat er niet meer onderhandeld zou worden over het regeerakkoord.¹⁸² Nu is na de verkiezingen alsnog een akkoord gesloten met de KVP om aan de benodigde meerderheid te komen en daarmee heeft deze partij ook inhoudelijke inbreng gekregen, ten koste van Keerpunt 1972, dat bovendien enigszins gewijzigd werd. Van Mierlo verwerpt de kritiek van een deel van zijn achterban.¹⁸³ Hij is pragmaticus genoeg om te beseffen dat er zonder onderhandelingen geen kabinet geweest zou zijn. En de actualisering van Keerpunt 1972 had gezien de veranderde omstandigheden toch moeten gebeuren. Van Mierlo wordt gesteund door het hoofdbestuur van D'66 dat van mening is dat de door de partij nagestreefde progressieve samenwerking met de totstandkoming van het kabinet een stap dichterbij is gekomen.¹⁸⁴ Keerpunt 1972 is als basis voor het regeerakkoord vrijwel ongewijzigd overgenomen en de progressieve inbreng in het kabinet is van dien aard dat een daadwerkelijk vooruitstrevend beleid

mogelijk is, zo verdedigt de partijvoorzitter van d'66 de keuze van zijn partij voor kabinetsdeelname.¹⁸⁵

Van Mierlo treedt af

Het is voor d'66 de eerste keer dat de partij deelneemt aan een kabinet en de d'66-vertegenwoordiging in dat kabinet is niet groot. Dat maakt dat de vraag of het kabinet-Den Uyl voor d'66 een succes zal worden, in sterke mate afhangt van de steun die de d'66-bewindslieden in het kabinet zullen krijgen vanuit de Kamerfractie en de wijze waarop de onderlinge samenwerking gestalte zal krijgen. De d'66-inbreng in het kabinet is te gering om als Kamerfractie een onafhankelijke positie in te nemen. Zonder de steun van de Kamerfractie zal de invloed van d'66 in het kabinet beperkt blijven. Steun geven aan het kabinet is dan ook de belangrijkste taak die fractieleider Van Mierlo voor zijn fractie ziet. Toch zal van dit streven weinig terecht komen. Voornaamste oorzaak hiervan is dat Van Mierlo's positie in de fractie al tijdens de formatie onder druk is komen te staan.

Van Mierlo voert de formatieonderhandelingen vaak zelfstandig, zonder terugkoppeling te geven aan de fractie.¹⁸⁶ Regelmatig is hij afwezig tijdens vergaderingen van de fractie, omdat hij overleg moet voeren met de beoogde coalitiepartners. Vaak overlegt Van Mierlo met PVDA-leider Den Uyl of met aanstaande bewindslieden van het nieuwe kabinet, zonder de fractie daarbij te betrekken of in kennis te stellen. Het op eigen gelegenheid opereren van Van Mierlo wekt irritatie in de fractie. Naarmate de formatie vordert, nemen de wrijvingen en irritaties binnen de fractie daarvoor toe.¹⁸⁷

Tijdens een fractieweekend op de Veluwe, de eerste fractievergadering na de beëdiging van het kabinet, komt het tot een confrontatie.¹⁸⁸ Op het moment dat er een vice-voorzitter moet worden gekozen, en Van Mierlo voorstelt dat Jan Terlouw dat wordt, geeft deze aan het niet met de politiek-strategische ideeën van Van Mierlo eens te zijn. Van Mierlo wil als het ware dwars voor het kabinet gaan liggen. Trots als hij is op het totstandkomen ervan, wil Van Mierlo dat de fractie er vooral op gericht is het kabinet te steunen. In plaats van het monistische standpunt van Van Mierlo bepleit Terlouw echter het in de eerste plaats werken aan het herstel van de partij en het innemen van een dualistisch standpunt ten opzichte van het kabinet.¹⁸⁹ En Terlouw is niet de enige: Van Mierlo vindt de voltallige fractie tegenover zich. Behalve Van Mierlo zijn alle fractieleden van mening dat de fractie zich dualistisch dient op te stellen, zoals d'66 altijd heeft bepleit, en de daden van het kabinet op zakelijke gronden moet beoordelen. Van euforie over het bereikte resultaat is niets te merken, Van Mierlo heeft het idee de enige te zijn die trots is op het bereikte resultaat.¹⁹⁰

De fractie is het oneens met het beleid van haar voorzitter, maar vraagt Van Mierlo niet om op te stappen. Van Mierlo beseft echter dat hij in de fractie alleen staat. Na affloep van die eerste fractievergadering na het aantreden van het kabinet-Den Uyl

besluit Van Mierlo dat hij de fractie niet langer kan voorzitten. Nadat hij partijvoorzitter Ten Brink van zijn besluit op de hoogte heeft gebracht, maakt Van Mierlo de dinsdag daarna in de fractie bekend dat hij aftreedt als fractievoorzitter en politiek leider van d'66.¹⁹¹

De onvrede over Van Mierlo's handelen bij de formatie mag dan als directe aanleiding worden aangewezen voor zijn aftreden, de oorzaak van de problemen binnen de fractie liggen dieper en vinden hun oorsprong ruim twee jaar daarvoor. Vanaf dat moment neemt de discussie over de koers van de partij intern een grote vlucht, met als dieptepunt het congres in Biddinghuizen. Op dit congres komen voor- en tegenstanders van de progressieve samenwerking voor het eerst tegenover elkaar te staan en wordt het duidelijk dat Van Mierlo geen eensgezinde partij meer achter zich heeft. Langzaamaan ontstaat het beeld van de eens onbetwiste leider die langzaam de greep op de partij aan het verliezen is. Het einde van Van Mierlo's leiderschap begint in Biddinghuizen. Op de persconferentie waar Van Mierlo zijn aftreden publiekelijk maakt, geeft hij toe dat de problemen rond zijn positie inderdaad al spelen sinds de koersdiscussie in 1972.¹⁹² Van Mierlo hoopte dat de spanningen na de formatie voorbij zouden zijn en dat de deelname aan de regering-Den Uyl tot hernieuwde inspiratie en eensgezindheid zou leiden, maar blijkt zich daarop verkeken te hebben.¹⁹³ In tegenstelling tot bij Van Mierlo leeft bij veel Democraten geen gevoel van trots over het bereikte resultaat en de regeringsdeelname van de partij. De kloof tussen de partijleider en zijn partij is te groot geworden. Als dan ook nog blijkt dat Van Mierlo vanuit de Tweede Kamer mede sturing wil geven aan het kabinet terwijl zijn fractie daar veel onafhankelijker tegenover staat, is de situatie onhoudbaar geworden. Nog voor de regeringsverklaring van 'zijn' coalitie besluit Van Mierlo op te stappen en voorkomt hiermee dat het in de d'66-fractie tot een confrontatie zal komen.

Op voorstel van Van Mierlo wordt met het naar buiten treden te wachten tot na het debat om de regeringsverklaring. Voor de oppositie wordt het immers wel heel gemakkelijk om kritiek te leveren als een van de architecten van het kabinet al weg is voordat het kabinet goed en wel in aangetreden.

Hans van Mierlo opvolgen is geen eenvoudige opdracht. Van Mierlo was de personificatie van de vernieuwingskracht van d'66. Van Mierlo was d'66 en andersom. De nieuwe partijleider zal deze associatie moeten doorbreken. Niet alleen moet hij zijn eigen naamsbekendheid opbouwen, hij moet Van Mierlo doen vergeten. Daarnaast moet Van Mierlo's opvolger een aantal problemen in de Tweede-Kamerfractie oplossen en de Democraten nieuw elan geven na de verkiezingsnederlaag van 1972. En als partijleider moet hij (of zij natuurlijk) de partij nieuwe inspiratie kunnen bieden. Niet eenvoudig als leider van een partij waarvan prominente leden openlijk discussiëren of de partij niet beter opgeheven kan worden.

Deze moeilijke taak rust op de schouders van Jan Terlouw, de 41-jarige kernfysicus en schrijver van jeugdboeken, die in alle stilte op 22 mei door de Tweede-Kamerfractie als nieuwe voorzitter wordt gekozen. Over de steun binnen de d'66-fractie voor het nieuwe kabinet laat Terlouw geen twijfels bestaan. De progressieve

samenwerking heeft zijn beslag gekregen in het kabinet-Den Uyl, dat op de volledige steun van D'66 kan rekenen. Maar Terlouw geeft tegelijkertijd een duidelijke boodschap af: het 'krankzinnige avontuur' van Van Mierlo is voorbij.¹⁹⁴ Van een definitief samenwerkingsverband met de PVDA wil Terlouw niets weten. 'Fusilleren in plaats van fuseren'¹⁹⁵, zo noemt hij het streven naar samengaan met de PVDA. Zo wil en kan hij de partij niet leiden, dat moet dus anders. Vooral op lokaal en provinciaal niveau is vooral de PVDA volgens Terlouw nog niet aan samengaan toe, maar ook zijn eigen partij niet.

Structuurwijzigingen

De gang van zaken rond de kabinetsformatie heeft in de partij veel kritiek losgemaakt. Een deel van de achterban is van mening dat de kabinetsformatie een te ondoorzichtig proces is geweest en dat de partijleden te weinig invloed hebben gehad op de uiteindelijke beoordeling van het besluit om aan het kabinet deel te nemen.¹⁹⁶ Maar de kritiek in de partij is breder. De kritiek op de democratische partijstructuur wordt steeds sterker. Eén van de knelpunten betreft de langdurige voorbereiding van voorstellen in de afdelingen, welke een uitvloeisel zijn van het idee van open deelneming, maar waarvoor niet altijd voldoende tijd beschikbaar is en dat ook maar een beperkt aantal keer per jaar in gang gezet kan worden, terwijl er vaak beslissingen moeten worden genomen die zo'n uitgebreide bespreking in de lagere partijgeledingen niet toestaan. Dit leidt ertoe dat het hoofdbestuur van de partij nogal eens besluiten neemt zonder ruggespraak met de achterban, hetgeen vervolgens weer tot wrevel leidt, zoals uit de kabinetsformatie duidelijk blijkt.

Terwijl van Jan Terlouw wordt verwacht dat hij in politiek opzicht het tij voor D'66 in positieve zin weet te keren, wordt intern, met partijvoorzitter Ten Brink voorop, geprobeerd om het functioneren van D'66 als partijorganisatie te verbeteren door de organisatiestructuur, zoals die sinds het structuurcongres in Helmond in 1967 functioneert, op de schop te nemen. Naar aanleiding van motie 41 op het congres in Den Bosch op 6 mei 1972 is door het hoofdbestuur een stuurgroep in het leven geroepen die tot taak kreeg onderzoek te doen naar de structuur van D'66 en voorstellen te ontwikkelen voor verbetering van de partijorganisatie. Om de partij sterker te maken, zoals voorzitter Ten Brink wil, zijn grondige maatregelen nodig. Het nieuwe hoofdbestuur streeft dan ook naar herziening van de structuur van de partij.¹⁹⁷ Er zullen voorstellen worden geformuleerd voor de instelling van een vertegenwoordigend orgaan tussen afdeling en hoofdbestuur (een soort 'partijraad'), het kiesstelsel moet op de helling, de interne besluitvormingsprocedure moet worden herzien en de communicatie is voor verbetering vatbaar.¹⁹⁸ Een ambitieus programma van het nieuwe hoofdbestuur, zeker als men bedenkt dat alle voorstellen, inclusief de daarvoor benodigde wijzigingen van het huishoudelijk reglement voor het congres in november 1973 gereed moeten zijn. Daarnaast heeft het congres in Breda besloten dat er een nieuw basisprogramma dient te komen.¹⁹⁹

In de voorstellen die de stuurgroep doet, wordt de partijstructuur inderdaad grondig herzien. Geheel in lijn met de wensen van het hoofdbestuur adviseert de stuurgroep de doelstellingen van D'66 opnieuw te formuleren, de partij te 'politiseren' en de doelstellingen nadrukkelijker bekend te maken, een overlegorgaan (partijparlement) in te stellen, de nadruk in de partijorganisatie te leggen bij de regio's en ten slotte regiohoofdbestuursleden in te stellen.²⁰⁰ In de nieuwe structuur komt de regio centraal te staan. Aan het hoofdbestuur worden zogenaamde regiohoofdbestuursleden toegevoegd ter verbetering van het contact tussen hoofdbestuur en de regio's. De ALV kiest het dagelijks bestuur in functie. De regiovergadering kiest vertegenwoordigers in een nieuw te vormen Adviesraad (het oude idee van een partijparlement of partijraad). Deze Adviesraad zou, in het geval er weinig tijd is om een beslissing te nemen, een voorlopig standpunt kunnen innemen ter advisering van het hoofdbestuur. De Algemene Ledenvergadering blijft echter het hoogste besluitvormingsorgaan. Een door het regiocongres gekozen regiobestuur draagt zorg voor de organisatie van regiocongressen, het politiek en organisatorisch functioneren van de regio's en krijgt meer bevoegdheden. Voorgesteld wordt om separate regiovergaderingen (niet congressen) te houden met vertegenwoordigers van afdelingen om de communicatie tussen afdelingen en overige partijorganen te coördineren en advies uit te brengen aan de provinciale fracties.²⁰¹

Niet iedereen is blij met het voorstel voor instelling van de Adviesraad. De Democraten zijn zich er wel van bewust dat het hoofdbestuur onvoldoende rugspreek kan houden met de leden, maar tegelijkertijd bestaat de angst dat er getornd wordt aan de bevoegdheden van de Algemene Ledenvergadering. Een vertegenwoordigend orgaan als de Adviesraad is bovendien in strijd met het uitgangspunt dat zoveel mogelijk leden bij de besluitvorming betrokken dienen te worden. Anderen vinden de Algemene Ledenvergadering juist een 'onding'. De mogelijkheid voor gewone leden om daadwerkelijk iets in te brengen in de discussie bestaat volgens velen alleen theoretisch. 'Aan het woord zijn alleen een aantal kopstukken, waarbij degene die de zaal het best weet te bespelen tot winnaar wordt uitgeroepen. Door de massaliteit van het gehele is het ook niet anders mogelijk',²⁰² aldus een congresganger. Sceptici zijn bang dat de Adviesraad bevolkt zal worden door mensen die toch al op een of andere manier actief zijn binnen D'66 en dat de gewone leden er dus weer niet aan te pas komen. Wanneer het mandaat van het hoofdbestuur voldoende is en ook voldoende duidelijk, en de communicatie binnen de partij verbeterd wordt, is een partijparlement, partijraad of Adviesraad helemaal niet nodig, vinden veel Democraten.

Van de uitvoering van de adviezen over de partijstructuur zal echter voorlopig weinig terecht komen. De voornaamste reden: de enorme problemen waarin D'66 verzeild raakt vanaf het moment dat de partij deelneemt aan de regering-Den Uyl.

D'66 als regeringspartij

'Een regering die zijn stempel zet op een tijdperk is een regering die kans ziet de oplossingen voor de problemen op korte termijn dienstbaar te maken aan de oplossingen voor de grote, de lange-termijn-problemen waarmee een land, een mensheid, worstelt.'²⁰³

Aldus D'66-leider Van Mierlo bij het aantreden van het kabinet-Den Uyl. De verwachtingen ten aanzien van het kabinet zijn hooggespannen, met name bij de Democraten, die verwachten dat het kabinet in lijn met Keerpunt 1972 een heel nieuw beleid zal gaan voeren. Het denken over de problematiek van de oprakende grondstoffen, energietekort, milieuvervuiling, bevolkingsgroei en voedseltekort, waar de commissie-Mansholt pionierde, dient het hoogste primaat te krijgen. Ook verwachten de Democraten van het progressieve kabinet dat het anders zal omgaan met wat Van Mierlo noemt 'de betekenis en functie van structuren in de maatschappij ten opzichte van de mensen erin'²⁰⁴. Niet denken vanuit structuren en het zoeken van de oplossingen binnen die structuren, maar denken vanuit de problemen van mensen over een structuur die oplossingen kan bieden. Het kabinet dient daartoe een langetermijnvisie te ontwikkelen, zo bepleiten de Democraten.

Maar zo belangrijk als D'66 was bij de vorming van het kabinet-Den Uyl, zo onbelangrijk zijn de Democraten tijdens de regeerperiode van het kabinet. D'66 speelt een rol van volstrekt ondergeschikte betekenis in het kabinet en de nieuwe politiek leider Jan Terlouw is niet in staat om zijn partij na de onderlinge ruzies weer op de rails te krijgen. Terlouw heeft alles in huis om uit te groeien tot een succesvolle partijleider, maar de eerste tijd na zijn aantreden als fractievoorzitter kampt hij net als vele anderen met een gebrek aan bekendheid. Terlouw is weliswaar schrijver van bekende jeugdboeken, maar vrijwel niemand beseft dat dat dezelfde persoon is als de fractieleider van D'66. Terlouw weet echter dat de volgende verkiezingen nog vier jaar weg zijn en dat hij dus tijd heeft om aan zijn bekendheid te werken. 'Kwaliteit leveren', is zijn doelstelling als fractievoorzitter²⁰⁵, maar dit blijkt een moeilijker te realiseren doelstelling dan verwacht. Terlouw heeft als fractievoorzitter de taak om de eenheid in het optreden van de fractie, die verder bestaat uit Hans van Mierlo, Minne Dijkstra, Aar de Goede, Anneke Goudsmit en Wil Wilbers, te bewaken. Een schier onmogelijke taak. De zes fractieleden zijn individualisten bij uitstek, geen eenheid en verdeeld over vrijwel alles. Terlouw moet er hard aan trekken om de fractie bij elkaar te houden.²⁰⁶ Dit lukt ook maar ten dele. Gedurende de parlementaire periode raakt de D'66-fractie drie van haar parlementariërs kwijt. Wilbers vertrekt uit de politiek om ambtenaar te worden bij het ministerie van CRM en wordt opgevolgd door Erwin Nypels.²⁰⁷ Anneke Goudsmit vertrekt nadat ze met de rest van de fractie in conflict is gekomen over het abortusbeleid van het kabinet. Haar opvolger Govert Nooteboom splitst zich na verloop van tijd af en vormt het laatste deel van de periode een eenmansfractie.²⁰⁸ Terlouw lijdt ook onder de aanwezigheid van Hans van Mierlo, die na zijn aftreden als 'gewoon' lid deel is blijven uitmaken van

de fractie. Van Mierlo geeft Terlouw weliswaar alle ruimte, maar zijn aanwezigheid, met zijn dominante persoonlijkheid en bekendheid, is voor Terlouw niettemin moeilijk. Van Mierlo stelt zich loyaal op, maar hij is de bekende man en niet Terlouw.²⁰⁹

Het kabinet-Den Uyl is boven alles een kabinet van sociaal-democraten en christen-democraten. D'66 speelt met slechts één minister een marginale rol en weet in de ministerraad absoluut geen vuist te maken.²¹⁰ Bovendien is de noodzakelijke samenwerking en afstemming tussen de Kamerfractie en de bewindslieden ver te zoeken. Stuk voor stuk hebben de bewindslieden van D'66 het gevoel dat er te weinig onderling contact is tussen de bewindslieden onderling en tussen de bewindslieden en de fractie. Staatssecretaris Glastra van Loon bemoeit zich niet met minister Van Agt en Van Agt bemoeit zich niet met zijn staatssecretaris. Als onervaren bewindsman moet Van Loon zelf maar geleidelijk aan uitvinden hoe het politieke bedrijf werkt. Van Loon heeft bovendien het nadeel dat hij geheel nieuw is in de politiek en nog maar weinig contacten heeft. De enigen die hij wat beter kent zijn Van Mierlo en Gruijters, maar Van Mierlo treedt al snel af en Gruijters geeft de voorkeur aan een individuele aanpak, dus veel overleg tussen de bewindslieden onderling is er niet. Ook met de Tweede-Kamerfractie heeft Van Loon nauwelijks contact.²¹¹

D'66-minister Hans Gruijters, die fractievoorzitter Terlouw slechts één keer in de week spreekt, houdt weinig onderling contact met de andere D'66'ers in het kabinet, overleg is er nauwelijks.²¹² Gruijters op zijn beurt heeft sterk het gevoel dat hij als D'66'er in het kabinet niet helemaal serieus wordt genomen. Als enige minister van een partij die nog wel een fractie in de Kamer heeft, maar die in het land al snel helemaal afwezig raakt, heeft Gruijters het idee min of meer op persoonlijke titel in het kabinet te zitten.²¹³ En als enige D'66-minister kan Gruijters in de ministerraad geen vuist maken. Dat is echter ook deels te verklaren uit zijn eigenzinnige optreden. Ook in de ministerraad opereert Gruijters solistisch. Hij maakt het zelfs zo bont dat hij tijdens de ministerraad een boek gaat zitten lezen als het besprokene hem niet interesseert. Als hij daar door premier Den Uyl op wordt aangesproken, reageert de excentrieke D'66'er: 'Ik lees niet met mijn orën!'²¹⁴

Omdat D'66 maar één minister heeft, terwijl PPR er twee heeft, is afgesproken dat D'66-staatssecretaris Laurens-Jan Brinkhorst de ministerraadvergaderingen mag bijwonen. Dit om de stemverhoudingen enigszins recht te trekken. Brinkhorst is degene die nog het meest contact onderhoudt met de fractie. De rol van D'66-staatssecretaris De Goede van Financiën is vrijwel nihil.²¹⁵

Het verraad

'Het verraad' noemt Van Mierlo het, de beslissing van de PVDa in september 1973 om de Progressieve Volkspartij voorlopig in de ijskast te zetten.²¹⁶ Op het partijcon-

gres stelt het partijbestuur van de PVDA voor om voorlopig af te zien van de plannen voor de vorming van een gezamenlijke progressieve partij. De redenen: zowel programmatisch als electoraal. De sociaal-democraten zijn bang dat de samenwerking (of samensmelting) ten koste zal gaan van het sociaal-democratisch imago en gedachtegoed en vreest de electorale gevolgen van zo'n ontwikkeling. Zelfs het bestuursvoorstel voor de vorming van een federatie van de drie partijen, wordt door het congres verworpen.²¹⁷

Direct na de verkiezingen van 1967 startte de PVDA haar 'omarmingstrategie'.²¹⁸ Zoals bekend is een omarmingstrategie bedoeld om de verklaarde 'partner' uit te schakelen, een vriendelijke variant van de wurgstrategie. D'66 noch de PVDA is eensgezind over de progressieve samenwerking. Met name 'Nieuw Links' binnen de PVDA moet niets hebben van samenwerking met de Democraten. Als de nieuwe d'66-leider Jan Terlouw afstand neemt van het beleid van zijn voorganger en stelt dat van een fusie tussen de twee partijen geen sprake kan zijn, zijn de PVP-tegenstanders binnen de PVDA er snel bij om de Democraten als onbetrouwbare partners af te schilderen. En zoals bekend is d'66 al helemaal verdeeld over het 'krankzinnig avontuur'. De negatieve krachten in beide partijen versterken elkaar en uiteindelijk zeggen beide partijen 'nee' tegen een samengaan.

Hans van Mierlo, die heilig gelooft in de PVP, ervaart de stap van de PVDA, maar vooral van zijn vriend Den Uyl als verraad. Voor Den Uyl is de Progressieve Volkspartij echter geen ideaalbeeld. Vooral uit electorale motieven gaat de PVDA-voorman de samenwerking met de Democraten van Van Mierlo aan, gedreven door de gedachte die bij Den Uyl reeds op de verkiezingsdag in februari 1967 heeft postgevat, namelijk dat de Democraten '66 nooit hadden mogen bestaan, dat zij in werkelijkheid progressieven zijn die op de PVDA hadden moeten stemmen. Vanaf die verkiezingsdag in 1967 is die gedachte bepalend geweest voor de houding van Den Uyl ten opzichte van d'66, een splinterpartij die nooit had mogen bestaan en nu zo snel mogelijk in de PVDA, de progressieve volkspartij bij uitstek, moet opgaan.²¹⁹

Mede onder druk van PVDA-voorzitter Van der Louw en vice-voorzitter Vondeling, die veel meer dan Den Uyl de noodzaak van de doorbreking van de partijverhoudingen inzien, wordt de progressieve samenwerking vorm gegeven. Dat Den Uyl telkens toch akkoord gaat met de door d'66 afgedwongen koers, is mede te danken aan de vriendschappelijke relatie tussen Van Mierlo en Den Uyl.²²⁰ De progressieve concentratie bij de verkiezingen in 1971, de vorming van het schaduwkabinet, de totstandkoming van Keerpunt 1972 en uiteindelijk ook de kabinetsformatie van 1972; telkens is het Van Mierlo die een belangrijke rol speelt bij het overhalen van Den Uyl en daarmee in feite het beleid van de PVDA ten aanzien van de samenwerking met d'66 beïnvloedt.²²¹ Tot op zekere hoogte, want Den Uyl heeft er nooit een misverstand over laten bestaan dat hij er niets voor voelt om samen met de Democraten op te gaan in een nieuwe partij. Nu de PVDA weer aan de macht is het het met d'66 allesbehalve goed gaat, maken de sociaal-democraten onder leiding van Den Uyl een einde aan de samenwerking. En wellicht zal een 'nee' tegen de PVP d'66 net dat duwtje geven dat ervoor zorgt dat de partij van het politieke toneel

verdwijnt. Nu de sociaal-democraten regeringspartij zijn, laten zij hun progressieve partner vallen. Daarmee zagen de sociaal-democraten een van de belangrijkste poten onder de stoel van D'66 weg.

Erosie aan de basis

Met de nederlaag bij de Kamerverkiezingen van 1972 is de electorale uitwerking van de negatieve spiraal waarin D'66 zit, nog niet ten einde. Bij tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Zaanstad op 17 oktober 1973 zakt D'66 van 5,2% naar 1,3% van de stemmen. De klap komt hard aan en de negatieve uitwerking van 'Zaanstad' wordt al snel duidelijk. In hoog tempo grijpt de apathie om zich heen. In Amsterdam heeft een raadslid er schoon genoeg van en stopt ermee. D'66 is zo in de versukkeling geraakt dat de partij er maar beter mee op kan houden, verklaart hij bij zijn aftreden.²²² Ook de afdeling Groningen en de regiovergadering van Noord-Holland discussiëren over de vraag of D'66 niet beter kan worden opgeheven.²²³ Veel lokale en regionale D'66'ers zijn bang om als splinterpartij door te moeten gaan. Velen zijn hun baan kwijtgeraakt door de voorgaande verkiezingsnederlagen. In Rotterdam verklaart de D'66-fractie bij monde van fractievoorzitter Mentink dat het geen enkele zin meer heeft om nog aan de komende raadsverkiezingen mee te doen. De fractieleden zien er geen gat meer in. Als de kiezers te kennen geven dat ze je niet meer willen, dan moet je daaruit consequenties durven trekken, is de redenering.²²⁴

Door de partijtop wordt het besluit van de Rotterdamse afdeling 'buitengewoon onverstandig en voorbarig' genoemd.²²⁵ Op het Haagse hoofdkwartier is men bang dat het besluit om niet meer mee te doen het effect van 'Zaanstad' zal versterken. Ook partijleider Terlouw probeert de Rotterdamse afdeling nog op andere gedachten te brengen. Pas als bewezen is dat D'66 ook als beweging een splinter is, dan behoren we er niet meer te zijn, aldus de partijleider.²²⁶ Maar ondanks de pogingen om de partijgenoten in Rotterdam op andere gedachten te brengen, bevestigt de afdelingsvergadering het besluit om niet zelfstandig aan de gemeenteraadsverkiezingen deel te nemen. De Democraten gaan gesprekken aan met de Rotterdamse PVDA, hetgeen ertoe leidt dat D'66 zich aansluit bij de sociaal-democraten. Wanneer de kandidatenlijst voor de raadsverkiezingen bekend wordt, zijn de Democraten echter van mening dat de D'66-inbreng op de PVDA-lijst wel erg gering is. Een jaar na het besluit om niet zelfstandig aan de verkiezingen deel te nemen, wordt dit besluit weer teruggedraaid. Dit besluit komt echter niet tot stand voordat een hevig conflict hierover tussen de leden en het bestuur tot het aftreden van het bestuur en een scheuring in de afdeling heeft geleid. Een deel van de Rotterdamse D'66'ers stapt hierbij over naar de PVDA.²²⁷

Niet alleen bij D'66 maar ook bij de PVDA en PPR zit de schrik er goed in. Konden zij zich over de verkiezingsnederlaag van D'66 niet echt druk maken, nu zien zij hun progressieve regeringspartner wel erg snel richting de ondergang gaan. En daarmee

komt direct het kabinet-Den Uyl in gevaar. Terwijl de PVDA en PPR in september met hun besluit om de Progressieve Volkspartij voorlopig in de ijskast te zetten een van de poten onder de stoel van D'66 hebben weggezaagd, uiten de ex-partners nu openlijk steunbetuigingen aan de partij in nood. Op het congres van D'66 wordt een brief voorgelezen, afkomstig van PVDA-voorzitter Van der Louw en PPR-voorzitter Van Dam, waarin zij erop aandringen dat D'66 blijft bestaan en dat de intensieve samenwerking wordt gehandhaafd.²²⁸ Ook PVDA-fractievoorzitter Van Thijn is teleurgesteld over de zware prijs die D'66 in electorale zin heeft moeten betalen. 'We kunnen niet ontkennen dat we die club hard nodig hebben', zegt Van Thijn op een bijeenkomst van het PVDA-gewest Zuid-Holland. 'Het was D'66 die ons doordrongen heeft van de grote noodzaak om te komen tot een democratisering van de overheid.'²²⁹ D'66 is volgens Van Thijn 'onmisbaar'. Enig eigenbelang kan de steunbetuigers niet worden ontzegd en de Democraten zal het weinig helpen. *De Volkskrant* stelt medio november in haar commentaar: 'Het ligt voor de hand dat D'66 nu probeert om zichzelf weer wat vrijer en zelfstandiger op te stellen. (...) Of de kiezers dit eigen gezicht alsnog weer kan aanspreken, zal in de naaste toekomst moeten blijken.'²³⁰

Voor veel D'66'ers is opgeven nochtans een te defaitistische instelling, zo blijkt op het congres in Utrecht op 24 november 1973. Aan het vele applaus tijdens de congresrede van Terlouw valt af te leiden dat het merendeel van de Democraten niet van plan is de handdoek in de ring te gooien. De Democraten willen hoe dan ook doorgaan met het nastreven van de doelstellingen die zeven jaar eerder zijn ingezet. De partij heeft zeven jaar gewerkt aan het openbreken van de maatschappelijke structuren, de democratisering van de overheid en het bedrijfsleven en aan het verhelderen van de politieke keuze voor de kiezers door een herziening van het politieke krachtenveld. De behoefte om dit werk voort te zetten blijkt in Utrecht groter te zijn dan de wanhoop naar aanleiding van de tegenslagen die de partij te verwerken heeft gehad. De resolutie van Terlouw, Ten Brink en de voorzitster van de Eerste-Kamerfractie Paula Wassen, waarin wordt gesteld dat de partij moet blijven bestaan, wordt door het congres vrijwel unaniem aangenomen.²³¹ Aan de resolutie wordt een amendement toegevoegd dat is ingediend door oud-partijvoorzitter Van Lookeren Campagne. Dit amendement stelt dat toekomstige akkoorden eerst getoetst dienen te worden aan de eis van behoud van de eigen D'66-identiteit.²³² Het amendement krijgt 56% van de stemmen. Hiermee bevestigt de ledenvergadering de koerswijziging die door de nieuwe partijleider Terlouw, en in het hoofdbestuur door voorzitter Ten Brink, is ingezet, die uitgaat van een meer zelfstandige positionering en een grotere afstand tot de PVDA.

Een deel van het congres wil nog verder gaan dan Van Lookeren Campagne. De subregio Drechtsteden heeft een motie ingediend die voorstelt om het samenwerkingsverband van de progressieve drie te verlaten.²³³ PVDA en PPR hebben eerdere afspraken geschonden door de vorming van de PVP af te blazen, zo redeneren de indieners van de motie. Terlouw en Ten Brink weten het congres ervan te overtui-

gen dat de voorgestelde stap geen goed idee is. Behalve dat een dergelijk besluit binnen het kabinet slecht zal vallen, zou de partij er tevens een verkeerd signaal mee afgeven. D'66 is, zou luidt de redenering, een progressieve partij, en in een tijd dat de partij regelmatig het verwijt krijgt dat de partij 'verrechtst', zou het loslaten van de progressieve samenwerking de tegenstanders in de kaart spelen.²³⁴ Een suggestie dat D'66 zou moeten opgaan in de PVDA wordt door de overgrote meerderheid van de aanwezige Democraten onaanvaardbaar geacht, maar ruim eenderde stemt wel voor de motie van de Drechtsteden, hetgeen aantoont hoe diep het wantrouwen en de afkeer jegens de PVDA bij de Democraten is geworteld sinds de sociaal-democraten het D'66-idee van de Progressieve Volkspartij hebben laten vallen.

Financiële situatie

Ook in financieel opzicht zit het D'66 tegen. Een commissie wordt ingesteld om de partijfinanciën weer op orde te brengen. De afdelingen, die normaal een afdracht van 20% van de contributies ontvangen, kunnen voorlopig naar hun geld fluiten. Van de geschatte 338 duizend gulden aan contributies over 1973 is halverwege het jaar nog niet de helft binnen.²³⁵ Na het congres in november 1973 wordt een campagne opgezet om de financiën te saneren. De leden brengen samen ruim een ton binnen waarmee de financiële situatie enigszins wordt verlicht.²³⁶ Maar een oplossing voor de erbarmelijke financiële situatie biedt ook deze bedelcampagne niet. Typerend voor de armlastigheid van de partij zijn de kleine advertenties die al geruime tijd in *Democraat* te vinden zijn met teksten als 'Betaal nu uw contributie, straks is het te laat' en 'Betaal voor de zomervakantie uw contributie, daarna hoeft het niet meer'.²³⁷ In 1974 worden de leden overigens al minder met dergelijke smeekbeden geconfronteerd, aangezien *Democraat* (let wel: het officiële partijorgaan) uitsluitend nog tweemaal per jaar als '*Congresdemocraat*' verschijnt. In die *Congresdemocraat* worden de congresstukken aan de leden toegezonden, voor reguliere uitgaven is geen geld meer. Het tekort bedraagt inmiddels bijna twee ton, waarvan de helft acuut is.²³⁸ Er wordt fors gesneden in de uitgaven voor personeel en huisvesting, wanbetalers worden uit het ledenbestand verwijderd en congressen mogen geen geld meer kosten en dienen voortaan *selfsupporting* te zijn. Het partijbureau is dan inmiddels al verhuisd van het statige pand aan de Keizersgracht naar een minder statig hoekhuis aan de Langestraat in Amsterdam.

De koers van Terlouw

Bij zijn aantreden heeft Jan Terlouw al aangekondigd dat het krankzinnig avontuur voorbij is en D'66 zich onafhankelijk zal opstellen. Deze bijstelling van de koers van de partij is in Utrecht door de leden bevestigd. In zijn congresrede in Utrecht gaat

partijleider Terlouw in op de nieuwe koers die op dat congres door de partij is uitgezet.

‘Het perspectief van de PVP is voorlopig van de baan, en de kiezers hebben te kennen gegeven dat D’66 zijn eigen politieke opvattingen minder zorgvuldig verborgen moet houden, wil men op ons stemmen. Daarom zie ik als feitelijk enige mogelijkheid dat wij zelfbewuster dan voorheen, onze eigen plaats in het politieke krachtenveld afbakenen. (...)’

Een niet-socialistische, progressieve partij, dat zijn we. Je kunt proberen er een naam aan te geven, bijvoorbeeld sociaal-liberale partij, maar deze woorden zijn zo beladen dat ik de voorkeur geef aan de naam die we hebben: Democraten. Ik ben me ervan bewust dat deze opvatting, dat D’66 zijn eigen, niet-socialistische progressieve plaats moet opeisen in het politieke krachtenveld, door verschillende mensen zal worden uitgelegd als een ruk naar het midden. Dat zal me dan een zorg zijn.²³⁹

Het D’66 van Terlouw wijst dirigistisch centralisme en de opeenhoping van macht en kapitaal in de handen van weinigen af. Het streven is naar een democratische participatiemaatschappij. Van de staatsrechtelijke idealen wordt weinig meer vernomen. Niet dat daarmee de oorspronkelijke uitgangspunten aan de kant worden gezet, D’66 streefde immers vanaf het begin al naar radicale democratisering. In plaats van deze te willen verwezenlijken door staatsrechtelijke hervormingen, wordt dit doel nu nagestreefd door spreiding van macht en kapitaal. Terlouw stelt verder dat D’66 de partij moet zijn die in het oog houdt ‘dat het gaat om de mens, en niet om het systeem waarin hij werkt’.²⁴⁰ De zorg voor het individu moet niet door de collectiviteit worden overwoerd. De keuze tussen Den Uyl en Wiegel is niet de enige, zo stelt Terlouw.

Een half jaar later doet Terlouw in zijn congresrede een felle aanval op KVP en ARP. Vanuit deze partijen is het voorstel gekomen om een soort permanent overlegorgaan in het leven te roepen om te onderzoeken of verdergaande samenwerking mogelijk is. Terlouw voelt hier echter niets voor. Hij roept KVP en ARP op om zich van de ‘politieke zig-zag koers’ te ontdoen en de kiezers een progressief beleid te bieden. Pas als KVP en ARP het streven naar een gezamenlijke confessionele partij loslaten en zich bereid tonen om een daadwerkelijk progressief beleid te voeren, pas dan zal D’66 openstaan voor gesprekken, aldus Terlouw. Ook hieruit blijkt de onafhankelijke opstelling van de Democraten onder leiding van de nieuwe fractievoorzitter, terwijl de partij tegelijkertijd open blijft staan voor een bundeling van progressieve krachten. In zijn rede geeft Terlouw nogmaals de nieuwe aandachtspunten van D’66 aan. Terlouw beklagt zich over de machtsconcentratie bij de georganiseerde arbeid en de bureaucratische en technocratische elites. ‘Machtsgroeperingen vinden hun belangenbehartigers bij de politieke partijen, maar het is de zwakte en tegelijkertijd de kracht van D’66 dat wij niet de belangen van aanwijsbare groepen behar-

tigen, maar die van machteloze burgers die om welke reden dan ook in de knel zijn geraakt.²⁴¹

Behalve de nieuwe politieke lijn van Terlouw en de interne discussie over organisatorische wijzigingen, moet een deel van de oplossingen voor de problemen waarin de Democraten verkeren komen van een nieuw beleidsplan ter vervanging van het inmiddels zwaar verouderde beleidsplan uit 1970. Het oude beleidsplan is onder meer ingehaald door de Club van Rome-problematiek, dat volgens de Ledenvergadering in Breda dan ook duidelijk in het nieuwe beleidsplan tot uitdrukking dient te komen. Uit de betreffende motie spreekt een diepgaande behoefte aan een drastisch vernieuwde koers. Het beleidsplan moet een 'ontwikkelingsplan voor de lange termijn' worden 'dat een perspectief moet bieden voor een leefbaar Nederland als reactie op de zorgelijke analyses van de eindigende aarde.'²⁴² Het nieuwe beleidsplan voor de lange termijn moet in februari 1974 gereed zijn (het congres in Utrecht in november is onhaalbaar) om vastgesteld te worden op het congres in Tiel op 9 maart 1974, alwaar een diepgaande discussie gehouden zal worden over doelstellingen en uitgangspunten van D'66.

Het lijkt erop dat in de noodzakelijke grondslagen-discussie voorzien gaat worden. Als aanzet op de discussie is besloten tijdens het congres in november een discussie te houden over de doelstellingen en uitgangspunten van D'66. Gezien de stand van zaken van de partij kan deze discussie ook niet langer op zich laten wachten. Aan de vooravond van het partijcongres in Tiel in maart 1974 geven partijleider Terlouw en voorzitter Ten Brink in een gezamenlijke verklaring aan waar D'66 de komende tijd voor staat:

'Nu het voorlopig niet mogelijk is gebleken een progressieve volkspartij op te richten, waarin de D'66-wijze van denken een belangrijke stroming vormt, zullen we met elkaar van gedachten moeten wisselen over de visie die ons bindt. Als we de statenverkiezingen goed zijn doorgekomen -en dat kan, als iedereen z'n mouwen opstroopt- en de financiële toestand een regelmatig verschijnen van de *Democraat* toestaat, zouden we eens wat meer moeten schrijven en spreken over wat ons bezielt, wat een ondogmatische partij voor ons betekent, wat voor samenleving we voor ogen hebben en waarom de partij D'66 nodig is om die samenleving mede gestalte te geven.'²⁴³

Een diepgaande bezinning over het bestaansrecht van D'66 en op de uitgangspunten van de partij. Terlouw en Ten Brink proberen aan te geven dat de Democraten er eens even goed voor moeten gaan zitten en zich goed moeten afvragen wat hun doelstellingen als democraat zijn en waarom zij nodig zijn. Mits de partijfinanciën nog enige lucht geven, wat ze vooralsnog niet doen en als de Statenverkiezingen geen al te harde klap opleveren, iets wat deze verkiezingen wel zullen doen.

Negatieve spiraal

Ondanks de vergaande samenwerking bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen en de expliciete intentie van de partij om de vorming van de PVP voort te zetten, spreekt het hoofdbestuur van D'66 zich in 1973 uit tegen het werken met gezamenlijke programma's bij de verkiezingen voor Provinciale Staten die in 1974 zullen worden gehouden. Het bestuur is van mening dat wanneer op provinciaal niveau naast een lijstverbinding ook wordt gewerkt met een gezamenlijk programma 'de nadruk op de samenwerking zo sterk is, dat een markeren van de eigen programma-punten in de verkiezingscampagne vrijwel onmogelijk wordt.'²⁴⁴ Uit deze opmerkelijke stellingname door het hoofdbestuur van D'66, die door PVDA en PPR wordt betreurd, blijkt dat ook in de partijtop het besef is doorgedrongen dat de partij te zeer te lijden heeft onder het gebrek aan eigen standpuntinname en een te onderscheiden identiteit.

Aan de vooravond van de verkiezingen voor Provinciale Staten congresseren de Democraten in Tiel. Slechts een handvol partijleden woont het congres bij. Het enthousiasme dat de partij zo vlak voor de verkiezingen zou moeten kenmerken, ontbreekt.

De verkiezingen voor Provinciale Staten op 27 maart en de daarop volgende gemeenteraadsverkiezingen op 29 mei worden gezien als doorslaggevend voor het voortbestaan van D'66. De Democraten gaan de campagne in in het besef dat de verkiezingsuitslag wel eens aanleiding zou kunnen geven tot het besluit om de partij op te heffen. De verkiezingen zullen een indicatie vormen voor de vraag of het enthousiasme over de D'66-mentaliteit uit 1966 nog steeds aanhang vindt. De symboliek van de grote betekenis van de verkiezingen is terug te vinden op de affiches van D'66, waarop de tekst prijkt: 'Democraten gezocht'.

De ironie van het getal wil dat D'66 op de dag van de Statenverkiezingen, 27 maart, slechts 66.000 stemmen behaalt. Omgerekend is dat goed voor één zetel in de Tweede Kamer.²⁴⁵ Als de uitslag bekend wordt, zitten Hans Gruijters en Hans van Mierlo, de *founding fathers* van D'66, in het duister in C'66, het bovenzaaltje van Gruijter's Bamboobar in Amsterdam. Een nachtmerrie, zal Gruijters het achteraf noemen.²⁴⁶ 'Desastreus', zo typeert Paula Wassen de uitslag. In veel perscommentaren wordt vastgesteld dat dit het einde van D'66 is. 'D'66 van toneel gevaagd' kopt het *Algemeen Dagblad*.²⁴⁷ Minister-president Den Uyl haast zich om te verklaren dat de verkiezingsuitslag geen gevolgen zal hebben voor het kabinet. Maar bij D'66 denkt men daar heel anders over. De Democraten zijn bang dat vanuit de oppositie zal worden aangedrongen op vervanging van de D'66-bewindslieden door leden van de CHU.²⁴⁸ Maar belangrijker nog is het feit dat de barometer voor het voortbestaan van de partij negatief is uitgeslagen. Partijvoorzitter Ten Brink verklaart op de avond van de verkiezingen dat D'66 zich na deze uitslag op haar toekomst zal gaan beroepen.²⁴⁹ Na de Provinciale-Statenvverkiezingen gaan de discussies binnen D'66 dan ook nog meer over één vraag: kan D'66 nog doorgaan of moet de partij worden

opgeheven? Voor veel Democraten een gewetensvraag, waarbij verstand en gevoel elkaar tegenspreken.

Als de ergste kater is weggezakt, trekt de partijtop van D'66 er een zaterdag voor uit om zich te beraden over de toekomst van de partij na de zware nederlaag bij de Statenverkiezingen. Tijdens het topberaad in Amsterdam, dat plaats heeft op 6 april, wordt besloten D'66 nog niet op te heffen, en wel om de reden dat de partij deelneemt aan het kabinet en zich daaraan gebonden voelt.²⁵⁰ Maar de partij bevindt zich aan de rand van de afgrond, zo realiseert iedereen zich.

In een interview in *de Volkskrant* trekt partijleider Terlouw naar aanleiding van de verkiezingsuitslag fel van leer tegen de in zijn ogen voortdurend inconsistente koers die de partij vanaf het begin van de jaren zeventig heeft gevoerd.²⁵¹ D'66 is naïef en had moeten beseffen, dat ze er zonder goed geformuleerde politieke doelstellingen niet zou komen, zo stelt de fractievoorzitter:

'D'66 heeft -gedeeltelijk althans- te goedgegelovig gemeend dat de beweging zich naar buiten als partij kon manifesteren om daardoor aan invloed te winnen, en tegelijkertijd naar binnen als beweging kon blijven bestaan. (...) Toen ik in december vorig jaar het voorzitterschap van de Tweede-Kamerfractie overnam, rekende ik het tot mij taak om te proberen D'66 haar plaats te laten innemen in het politieke krachtenveld, in het volle besef dat we een politieke partij waren geworden, met een programma, regeringsverantwoordelijkheid en afspraken. Zo'n partij moet haar plaats afbakenen ten opzichte van andere partijen, ook ten opzichte van coalitiegenoten, en moet zich daarom bezinnen op haar fundamenten en doelstellingen.'²⁵²

De boodschap van Terlouw is feitelijk dat het al te laat was toen hij aan zijn missie begon. De tweespalt die was ontstaan naar aanleiding van de liefdesverklaring aan de PVDA door Terlouws voorganger Van Mierlo, had de partij reeds tot op het bot verdeeld en beheerste de beeldvorming naar buiten toe volledig. Maar ook de media hebben volgens de D'66-leider schuld aan de ondergang van D'66. Hij verwijt de media dat zij D'66 enthousiast volgden toen het nog een spraakmakende opkomende groepering was, maar dat ze de partij nu als een baksteen laten vallen, terwijl D'66 het als partij van de zwevende kiezers juist van de publiciteit moet hebben.²⁵³

Het blijft niet bij de opvallende uitspraken van Terlouw. In april 1974 bereikt de afdelingen van D'66 een onheilstijding van formaat. Het hoofdbestuur van de partij laat weten dat het aan de afdelingen zal worden overgelaten of zij wel of niet zelfstandig aan de verkiezingen willen deelnemen. 'Elke afdeling moet zelf weten of zij nog meedoet aan de gemeenteraadsverkiezingen', stelt partijleider Terlouw, om er vervolgens aan toe te voegen: 'Ik zou het maar laten als ik afdeling was. Om nu alle moeite te doen en opnieuw een nederlaag te leiden.'²⁵⁴ Bevreesd voor een nieuwe nederlaag geeft de partijleiding van D'66 hiermee een niet mis te verstaan signaal af aan de achterban van de partij. Een signaal dat niet zonder gevolg kan blijven. De

desintegratie van D'66 wordt steeds meer zichtbaar. Sommige afdelingen zijn te klein geworden om nog zelfstandig aan de verkiezingen deel te nemen, anderen kunnen geen kandidaten meer vinden.²⁵⁵ Links en rechts worden D'66-afdelingen opgeheven. In april heft de D'66-afdeling Delft zichzelf op. Kort daarna trekken de afdelingen in Haarlem en Schiedam zich terug uit de verkiezingen. In Den Helder doet de afdeling wel mee, alhoewel het voltallige afdelingsbestuur tegen is. De afdeling Amsterdam beraadt zich nog, in Groningen is men van mening dat D'66 beter opgeheven kan worden als het kabinet-Den Uyl zijn termijn erop heeft zitten. In de drie grote steden doet D'66 uiteindelijk mee aan de raadsverkiezingen. In Arnhem niet, daar is men vergeten de partij in te schrijven in het kiesregister. De wetenschappelijke stichting draait nog, maar nu nog maar de helft van de overgebleven leden bereid is de contributie te betalen, is voor overige activiteiten geen geld meer.

Sommige groeperingen proberen D'66 een helpende hand te bieden. Een opmerkelijk initiatief wordt genomen door een aantal verontruste PVDA'ers in Amsterdam. In april 1974 nemen zij het initiatief tot de oprichting van het 'Comité van aanbeveling voor de terugkeer van D'66 in de Amsterdamse gemeenteraad'. In grote advertenties in de dagbladen roept het comité, waarin onder meer het PPR-Kamerlid Jurgens, de zangers Willy Alberti en Johnny Jordaan en een aantal journalisten de Amsterdamse bevolking op om D'66 te stemmen. De terugkeer van D'66 in de Amsterdamse raad zou de beste garanties geven voor voortzetting van een progressief beleid, aldus de sociaal-democraten. Verwarring alom bij de PVDA en haar achterban.²⁵⁶

Een nieuwe dramatische nederlaag is niet meer af te wenden. Bij de verkiezingen op 29 mei behaalt D'66 1% van de stemmen. Bijna nergens is D'66 nog vertegenwoordigd. *NRC Handelsblad* typeert de gemeenteraadsverkiezingen als 'de begrafenis van D'66', een partij die eigenlijk al maanden dood was.²⁵⁷

Toekomstdiscussie

Op 21 september wordt in Marcanti in Amsterdam het congres van de waarheid georganiseerd. Het enige onderwerp op de agenda: de toekomst van D'66. Wanneer in de aanloop naar het congres in het partijblad *Democraat* een serie beschouwingen verschijnt over de toekomst van de partij, blijkt eens te meer hoezeer men binnen D'66 verdeeld is over de vraag wat er met de partij-in-crisis moet gebeuren. De door Terlouw vlak na de Statenverkiezingen geuite frustraties over het gebrek aan een consistente koers op doelstellingen en uitgangspunten, wordt nu in brede kring gezien als oorzaak van de malaise.

Opvallend is ook de eensgezindheid ten aanzien van het idee dat er ondanks alles behoefte bestaat aan een progressief- of links-liberale partij, wat D'66 in feite is. Volgens velen zou er zonder D'66 een gat in het politieke spectrum ontstaan. Een aantal Democraten ziet dan ook mogelijkheden voor D'66 om te dienen als uitgangspunt voor een nieuwe progressief-liberale partij. Terwijl zij voor de ideeën van D'66 en de

taak die de partij vervult nog wel een toekomst zien, zien zij die niet voor de partij in zijn huidige vorm. D'66 dient daarom (meteen of op termijn) te worden opgeheven om plaats te maken voor een nieuwe progressieve partij. Vertegenwoordigers van deze denkrichting zijn onder meer Jan Terlouw, Anneke Goudsmit en Henk Zeevalking.²⁵⁸

Tegenover hen die D'66 willen opheffen, staat een stroming die een dergelijke stap te voorbarig vindt. De tegenstanders van opheffing, onder meer Jan ten Brink, Erwin Nypels en Jan Glastra van Loon, wijzen erop dat de volgende Tweede-Kamerverkiezingen nog ruim twee jaar weg zijn en dat de situatie in de tussentijd best kan veranderen. Tot die tijd zou de partij met een afgeslankte partijorganisatie door kunnen gaan, om in ieder geval het denkwerk voort te zetten. Aan de vooravond van de volgende verkiezingen kan dan besloten worden om al dan niet door te gaan. Ook de voorstanders van deze aanpak moeten echter erkennen dat de situatie er op het moment erg slecht uitziet.²⁵⁹

Zo tekenen zich binnen D'66 twee stromingen af. Een aantal van de standpunten:

Partijvoorzitter Ten Brink: 'Wat is het probleem van D'66? Het zijn er eigenlijk drie: a. een mentaliteitsprobleem. Het overgebleven en verouderde kader heeft geen strijd lust en geen fut meer. In de hoogste regionen van de partij, HB en fracties niet uitgezonderd, heerst sinds lang vertwijfeling, gebrek aan zelfvertrouwen, een chronisch tekort aan motivatie. (...) b. een politiek probleem. Een van de belangrijkste redenen waarom het kiezersvolk geen vat op D'66 kon krijgen was dat het steeds onduidelijker werd hoe deze partij zich verhield tot andere politieke partijen. (...) c. een organisatorisch probleem. Dat de organisatie van de partij de laatste jaren niet deugde weten we allemaal. (...) D'66 bevat nog een potentieel van politiek geïnteresseerden en politiek-actieven die voorlopig bij geen enkele andere partij onder dak kunnen. Er is een gat in Nederland, links van het midden. D'66 heeft dit gat tijdelijk van '67 tot '71 behoorlijk kunnen vullen. Daarna niet meer. (...) Ik meen dat D'66 toch nog een rol kan spelen bij het bezetten van dit terrein – of beter gezegd, niet D'66, niet de partij als zodanig, maar de D'66'ers die dit perspectief zien. (...) Het perspectief is nog weinig helder – maar het is een perspectief.'²⁶⁰

Jan Terlouw: 'D'66 heeft – gedeeltelijk althans – té goedgelovig gemeend dat de beweging zich naar buiten toe als partij kon manifesteren om daardoor aan invloed te winnen, en tegelijkertijd naar binnen als beweging kon blijven bestaan. (...) Voor mij staat vast dat er een aanzienlijk electoraat is dat behoefte heeft aan een niet-confessionele, niet-socialistische, redelijke, analytische, ondogmatische progressief-liberale partij. (...) Het zijn niet de D'66-ideeën en -opvattingen die door de kiezer zijn verworpen, het is de vorm die de partij heeft aangenomen waar de kiezer geen boodschap aan blijkt te hebben. (...) Aan de volgende Kamerverkiezingen moeten we onder de naam D'66 niet meer meedoen. (...) Ik heb geen behoefte aan voortzetting van een splinterpartij D'66. Ik hoop dat zich in de (nabije) toekomst ontwikkelingen in partijpolitiek Nederland zullen voordoen waardoor bundeling mogelijk

wordt van politieke opvattingen die korthedshalve als progressief-liberaal zouden kunnen worden omschreven. Een serieuze poging op het geëigende moment tot zo'n bundeling, kan op mijn steun rekenen.'²⁶¹

SWB-voorzitter Erwin Nypels: 'Naast de in ontwikkeling zijnde drie grote politieke groeperingen PVDA, VVD en CDA is er m.i. vooralsnog behoefte aan een vierde, progressief-liberale groepering. (...) In de periode van maximaal 2,5 jaar die ons nog scheidt van het moment dat we moeten beslissen over d'66 moeten we grondig onderzoeken welke mogelijkheden bestaan om de belangrijkste d'66-denkbekenden vorm te geven. (...) Ik doe een dringend beroep op het septembercongres om nog geen definitief besluit over d'66 te nemen. De binnen d'66 ontwikkelde ideeën zijn te waardevol om nu al definitief op de rommelzolder te gooien.'²⁶²

Jan Glastra van Loon: 'Het zonder op zijn minst een poging daartoe (de totstandkoming van een nieuwe partij - vdl) - nu of op termijn - op grond van een paar ontgoochelende ervaringen uit de afgelopen periode ontbinden van d'66 en zomaar uit elkaar laten gaan van allen die in dat kader hebben samengewerkt, zou naar mijn mening een defaitistische daad zijn waarmee wij onze doelstellingen zouden schaden. (...) Op dit moment staan ons m.i. drie dingen te doen: 1. Duidelijk uitspreken dat d'66 voor de zittingsduur van deze regering de gemaakte afspraken en aangegane verplichtingen zal nakomen. 2. Het partijapparaat tot een minimum reduceren overeenkomstig het voorstel van Erwin Nypels. 3. Uitdrukkelijk verklaren dat wij voor onze politieke doelstellingen actief willen blijven.'²⁶³

Het congres van de waarheid

Het congres op 21 september 1974 in Marcanti in Amsterdam wordt het sluitstuk van de toekomstdiscussie binnen d'66. Ruim 400 Democraten verzamelen zich die dag in Amsterdam, voornamelijk met het doel de partij op te heffen. Voor de discussie is een vijftal moties ingediend. Het hoofdbestuur heeft een motie opgesteld waarin wordt besloten om niet aan de volgende Kamerverkiezingen deel te nemen.²⁶⁴ Het partijapparaat zal sterk worden vereenvoudigd (eigenlijk wordt alleen nog contributie geïnd en blijft het wetenschappelijk bureau functioneren). De Tweede-Kamerfractie zal haar werk tot het einde van de parlementaire periode voortzetten. In de tussentijd zal de partij haar energie steken in het zoeken naar mogelijkheden om tot een hergroepering van progressief denkers te komen. Dit laatste wordt ingegeven door het idee dat 'een blijvende, ook politiek vertaalde invloed op de Nederlandse politiek en de Nederlandse samenleving van de ideeën die uit d'66 zijn voortgekomen en die het eenvoudigst kunnen worden aangeduid met het sleutelwoord democratisering'²⁶⁵, van groot belang is. De kracht van d'66 moet daarom worden ingezet op het voortbestaan van het erfgoed van d'66 in een nieuwe groepering, aldus het hoofdbestuur. Ook de regio Zeeland heeft een motie

ingediend waarin d'66 op termijn wordt opgeheven, en wel op het moment dat na de volgende verkiezingen de installatie van de nieuwe Tweede Kamer plaats vindt.²⁶⁶

De optie die het hoofdbestuur voorstelt, opheffen op termijn, ondervindt veel kritiek. Als de motie wordt aangenomen, betekent dat dat de partij naar buiten toe ophoudt te bestaan, zo wordt betoogd.²⁶⁷ Met andere woorden: opheffen op termijn heeft dezelfde gevolgen als direct opheffen. Dat kan d'66 niet maken omdat de partij verplichtingen heeft in de Tweede Kamer en in het kabinet, hetgeen het belangrijkste argument van het hoofdbestuur vóór haar motie is. Hierin stelt het hoofdbestuur immers: 'Voor de politieke taakvervulling van Eerste- en Tweede-Kamerfractie is het voortbestaan van de partij d'66-in ieder geval tot de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen- een essentiële voorwaarde.'²⁶⁸ Staatsrechtelijk is dit standpunt niet juist, want er is niets op tegen dat ministers en Kamerleden aanblijven terwijl hun partij ophoudt te bestaan. Een groep van elf Democraten, waaronder oud-voorzitter van de Eerste-Kamerfractie Bert Schwartz, staat ook op dit standpunt en heeft dit verwoord in motie A101, waarin wordt voorgesteld de partij zo snel mogelijk te liquideren. Toch beschouwen veel Democraten een dergelijke stap als een schending van de belofte aan de kiezers. De motie wordt verworpen.

Hetzelfde lot is weggelegd voor motie A102, waarvan de indieners van mening zijn dat de partij opgeheven dient te worden omdat 'het voortbestaan van de partij met de overgebleven, vermoeide mensen zonder enige aanuiding voor een oplossing van onze organisatorische problemen irreëel en zinloos is.'²⁶⁹ Uit de motie spreekt de frustratie en de scepsis die zich van veel partijleden meester heeft gemaakt. Een groep Democraten uit de Drechtsteden wil ondanks alles toch proberen de kracht te verzamelen om nog één keer te proberen de gegroeide onduidelijkheid aan te pakken, doet daartoe ook enkele voorstellen, maar deze motie wordt niet eens meer serieus genomen (niet op z'n minst doordat de indieners voorstellen als d'66 zich toch opheft, een groot feest te organiseren).²⁷⁰

Het hoofdbestuur heeft zijn eigen motie A105 niet unaniem ingediend.²⁷¹ Enkele hoofdbestuursleden achten de motie onaanvaardbaar, ofwel omdat zij snelle opheffing van de partij als beste oplossing zien, of omdat zij een uitspraak over opheffing voortijdig vinden. Ook de Tweede-Kamerfractie stelt zich niet unaniem achter de motie van het hoofdbestuur. In de fractie staan de voorstanders van opheffing (Terlouw, Goudsmit, Beekmans) lijnrecht tegenover hen de deze beslissing nog niet willen nemen (Van Mierlo, Nypels).

Tijdens het debat lopen de emoties hoog op. Partijleider Terlouw stelt vast dat d'66 voor de kiezers geheel uit beeld is verdwenen. d'66 kan niet doorgaan als de basis is weggevallen, zo meent hij. Doorgaan is voor Terlouw niet meer mogelijk, omdat d'66 niet meer functioneert zoals het zou moeten functioneren.²⁷² Volgens Van Mierlo, die zijn opvatting laat verwoorden door Jan Vis, gaat het daar echter niet om. In zijn toespraak tot het congres zegt Vis: 'Eigenlijk moeten we praten over hoe Nederland geregeerd moet worden. Of het regeringsbeleid van het kabinet-Den Uyl moet worden voortgezet of niet, dat is pas zinnig discussiëren. (...) Ik pleit

niet voor een renaissance van D'66, maar wel voor het nakomen van onze verplichtingen. Daarom moeten we ons besluit uitstellen. Dat scheelt hooguit een paar jaar contributie.²⁷³

Een beslissing is echter noodzakelijk. Een uitspraak die erop neerkomt dat D'66 pas bij de komende verkiezingen zal bepalen wat ze doet, schept grote onduidelijkheid. En D'66 is altijd voorstander geweest van duidelijkheid in de politiek. Bovendien vinden velen dat de partij het voorzitter Jan ten Brink en de andere hoofdbestuursleden niet kan aandoen om nog drie jaar aan te blijven aan het hoofd van een leeggelopen partij.²⁷⁴ Dat vindt de voorzitter zelf ook, en zijn congresrede heeft dan ook meer weg van een afscheidsrede. 'Voor veel D'66'ers, leden en kiezers, zijn de bezwaren van een samengaan van D'66 met de PVDA onoverkomelijk gebleven. Deze bezwaren zijn bekend. (...) Maar hoe de weerstand in D'66 tegen de PVDA ook moet worden verklaard, en welke invloed het samenspel ook heeft gehad op onze teruggang, een feit is dat we tot tweemaal toe op basis van een meerderheidsbesluit van ons congres met de PVDA en met de PPR in zee zijn gegaan, voor algemene verkiezingen, met een gezamenlijk programma en met een ontwerp-kabinet.'²⁷⁵ Het noodlot van D'66 is ook volgens Ten Brink 'niet het experiment, de keuze voor de progressieve concentratie geweest, maar de beslissende factor was dat we die keuze niet eensgezind hebben gemaakt.'²⁷⁶

De spanning in Marcanti is te snijden. De motie die pleit voor opheffing van de partij blijkt door een groot aantal leden te worden gesteund. Het hoofdbestuur en partijleider Terlouw vragen hierop schorsing voor beraad. In het hoofdbestuur laat voorzitter Ten Brink weten dat hij tegen opheffing is en tegen de motie zal stemmen. Met moeite krijgt Ten Brink de unanieme steun van de rest van het hoofdbestuur. Van Jan Terlouw hoort Ten Brink dat hij zich vóór de motie zal uitspreken. Ten Brink is bang dat een fractievoorzitter die voor opheffing pleit en een hoofdbestuur dat daar vierkant tegen is, voor een zo grote chaos zal zorgen dat er over de motie niet eens meer gestemd kan worden. Nadat Ten Brink op Terlouw heeft ingesproken, gaat de partijleider door de knieën: hij zal zich tegen de motie uitspreken. En aldus geschiedde. Terlouw houdt de congresgangers voor dat hij en zijn fractie tegen het opheffen van de partij zijn. Hij wordt gevolgd door Ten Brink die als partijvoorzitter de congresgangers voorhoudt hoe eensgezind de partijtop is. Het is de laatste strohalm die Ten Brink nog heeft om te voorkomen dat de Democraten zijn partij opheffen.

De meerderheid van het congres beslist anders. De motie om de partij op te heffen wordt met 242 stemmen voor en 188 stemmen tegen aangenomen.²⁷⁷ Statutair is voor een opheffingsbesluit echter tweederde meerderheid vereist. Zo wordt de paradox van D'66 doorgetrokken tot in het hart van het bestaan van de partij: terwijl de meerderheid van het congres besluit tot opheffing resulteert hetzelfde besluit in het voortbestaan van D'66. Hans Gruijters, zeven jaar eerder initiatiefnemer van D'66, trekt na afloop van het congres de enige mogelijke conclusie, namelijk 'dat D'66 statutair nog bestaat; het hoofdbestuur zal begrepen hebben dat het niet al te veel meer kan uitrichten.'²⁷⁸

De droom is voorbij

De periode 1971-1975 is in alle opzichten een dramatische periode voor de Democraten. De traumatische ervaringen aan het dieptepunt in 1974 zullen nog jaren daarna een rol blijven spelen.

Het idee dat D'66 een tijdelijk breekijzer is, domineert tot 1973 het denken binnen de partij. Met de basisgesprekken, het akkoord van de progressieve drie en het streven naar de Progressieve Volkspartij werken de Democraten actief aan hun eigen opheffing ten bate van een nieuwe partijpolitieke constellatie. Dit streven houdt tot 1973 zijn weerslag op (het denken over) de partijorganisatie. Na Helmond en Arnhem ontwikkelt de organisatie zich nauwelijks verder tot de beoogde slagvaardige partijorganisatie. Een tijdelijke beweging heeft dit immers niet nodig. Daar komt bij dat de partijleider louter interesse heeft in politieke vraagstukken en niet in organisatorische. De manier van denken over de partijorganisatie weerspiegelt het verband dat er tot 1973 bestaat tussen de door de partij gevoerde strategie en het denken over en omgaan met de partijorganisatie.

Dat het aantal leden in 1971 nog steeds in schril contrast staat met het aantal kiezers, behoeft weinig bewondering. Wie wordt er immers lid van een club die zichzelf toch weer wil opheffen? De financiële problemen vloeien hier rechtstreeks uit voort. Wegens de lage organisatiegraad zijn de schulden die de partij in het begin heeft gemaakt nooit afgelost. Tot eind 1973 bevinden de schulden van de partij zich in een voortdurend opgaande lijn. Dat begint al in 1967, als de nog jonge partij 3.740 leden telt, terwijl er 6.000 nodig zijn om de begroting sluitend te krijgen. De schuld van de Democraten bedraagt dan, een jaar na de oprichting, al 33.000 gulden.²⁷⁹ Na de verkiezingsnederlaag in 1972 en de massale leegloop die dan op gang komt, verslechtert de financiële situatie verder. In mei 1973 wordt de financiële situatie door de accountant gekenschetst als 'deplorabel'.²⁸⁰ Er is nauwelijks sprake van een gedegen ledenadministratie. Sanering van de partijfinanciën is dringend nodig. De gevolgen worden duidelijk bij de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen in 1972. De decentrale campagne mislukt, niet alleen omdat de boodschap die de partij uitdraagt niet eenduidig is, maar ook omdat de basis van de partij in organisatorisch opzicht te smal is om de campagne te dragen.

Na de formatie van het kabinet-Den Uyl komt er kritiek los op de democratische partijstructuur, die bij de formatie en de keuze tot kabinetsdeelname niet echt uit de verf is gekomen, en de lange voorbereidingstijd van congressen in de afdelingen. Het bestuur van partijvoorzitter Ten Brink erkent de problemen en streeft dan ook naar herziening van de partijstructuur. Voorstellen hiertoe behelzen de instelling van een vorm van een partijraad (Adviesraad), het centraal stellen van de regiofunctie, een nieuw intern kiesstelsel, verbetering van de besluitvorming en communicatie. Niet meer maar een betere structuur en betere afspraken kenmerken de voorstellen. De uitvoering van deze voorstellen laat echter lang op zich wachten, enerzijds door de toenemende financiële problemen als gevolg van de teruglopende inkomsten en anderzijds door de erosie van de partij die leidt tot de crisis in 1974.

De kritiek op het functioneren van de democratie, de wijze waarop dit wordt verwoord en de aantrekkingskracht van een jeugdige leider maakt dat de partij aanvankelijk veel succes heeft. Maar al snel nemen andere partijen de initiatieven van de Democraten over. De vreedzame revolutie blijft uit. Na de verkiezingsnederlaag in 1972 is duidelijk dat D'66 niet die electorale bedreiging vormt die velen hadden verwacht. Een nieuwe strategie is dus gewenst.

D'66 wil aanvankelijk niet meedoen aan het PAK, terwijl het PAK toch aan belangrijke eisen van D'66 voldoet: de wens om gelijkgestemden samen te brengen, de wens om dit vanaf de basis vorm te geven etc. Op het moment dat het PAK wordt opgericht, gelooft D'66 echter nog in haar eigen kracht. Een deel van de achterban van D'66 is bevreesd dat de eigen positie van D'66 te lijden zal hebben onder de samenwerking met de PVDA. Ook bestaat er wantrouwen jegens de bedoelingen van de PVDA. PVDA-leider Den Uyl⁴ pleit weliswaar voor een progressieve samenwerking, maar vanuit een gouvernementele manier van denken en ook Van Thijn is voorstander voor een situatie waarin een groot progressief blok concurreert met een conservatief blok (lees: een grote PVDA versus een grote conservatieve partij). Volgens de Democraten zal het PAK dan ook niet de door Van Mierlo geproclameerde 'echte vernieuwing' betekenen, een reden om vooralsnog onafhankelijk te blijven.

De door de Democraten gewenste doorbraak aan de basis lukt echter niet en D'66 is veroordeeld tot de samenwerking met de PVDA. Aanvankelijk lijkt de nieuwe strategie zijn vruchten af te werpen. Vanaf januari 1971 neemt de D'66-top initiatieven om tot samenwerking te komen met PVDA en PPR. De gesprekken leiden al snel tot een akkoord. Een akkoord dat wordt gekenmerkt door de leidende rol van de Democraten, waarmee de katalyserende rol van D'66 duidelijk wordt. Het in februari 1971 met de PVDA en PPR gesloten akkoord is een triomf voor D'66. Op veel punten dicteren de Democraten de samenwerking met de PVDA. Van Mierlo weet vervolgens een schaduwkabinet onder leiding van Den Uyl af te dwingen en bij de verkiezingen behalen de Democraten een winst van vier zetels. Dit is weliswaar niet de winst waarop werd gehoopt (zeker omdat de progressieve meerderheid niet is behaald), maar de uitslag is toch voldoende reden om door te gaan met de pogingen een Progressieve Volkspartij tot stand te laten komen.

De PVDA blijkt na de verkiezingen echter veel minder welwillend te staan tegenover een samengaan met D'66. De gesprekken over de oprichting van een Progressieve Volkspartij verlopen dan ook moeizaam. Het streven om de kiezers voorafgaand aan verkiezingen een duidelijke keuze te bieden, is lovenswaardig, maar door de wijze waarop dit gebeurt snijdt D'66 zichzelf in de vingers. De onafhankelijke positie wordt opgegeven terwijl de doel, het op zijn kop zetten van het partijbestel, allerminst in zicht is. D'66 raakt het initiatief kwijt en verliest haar aantrekkingskracht in de schaduw van de Partij van de Arbeid. De Democraten verliezen hun aanvankelijke élan en vervolgens ook hun onafhankelijkheid.

Belangrijker dan de moeizame samenwerking met de PVDA is de interne verdeeldheid binnen D'66 zelf. Terwijl de 'bewegingsdenkers', die D'66 zien als een tijdelijke partij die weer zal verdwijnen als de gewenste doorbraak is bereikt, de koers van par-

tijleider Van Mierlo steunen, heeft een deel van de partij die bewegingsgedachte losgelaten. Het is deze groep die in de samenwerking 'de uitverkoop van d'66 aan de PVDA' ziet. In de aanloop naar het congres in Biddinghuizen blijkt al dat d'66 ernstig verdeeld is over de samenwerking met de sociaal-democraten van Den Uyl. Vanaf dat moment gaat het dan ook in sneltreinvaart bergafwaarts met d'66. Partijleider Van Mierlo krijgt het steeds moeilijker om zijn partij achter zijn beleid te houden. Onder leiding van Anneke Goudsmit wordt binnen d'66 stevig oppositie gevoerd tegen de progressieve samenwerking.

Het congres in Biddinghuizen is het hoogtepunt (of wellicht beter: dieptepunt) van de interne discussie over de PVP. In plaats van het partijbestel dreigt d'66 op dit congres zelf te ontploffen. Het is aan het compromisvoorstel van Laurens-Jan Brinkhorst te danken dat dit niet gebeurt. Een meerderheid van 61% schaart zich achter het streven naar de PVP, maar 61% is niet genoeg. Door de open cultuur van d'66 zijn media en publiek getuige van de diepgaande verdeeldheid onder de Democraten. De beeldvorming naar aanleiding van Biddinghuizen, die van een ernstig verdeelde partij, is vernietigend.

In de problematiek van het einde van de aarde wordt de basis gevonden voor de nieuwe boodschap van de progressieve drie. Deze boodschap vormt de basis voor het nieuwe programma, Keerpunt 1972. Als Keerpunt 1972 in de aanloop naar de vervroegde verkiezingen in 1972 wordt aanvaard, lijken de gelederen zich weer te sluiten, maar dit is slechts schijn. De dissidente geluiden in de partij nemen alleen maar toe, tegenstanders verlaten al voorzichtig de partij en de nieuwe partij Vrije Democraten splitst zich af. Op het congres in Den Bosch staat nog maar 55% van de leden achter het PVP-streven.

De verkiezingscampagne van d'66 mislukt. In de praktijk blijkt het idee om èn de eigen identiteit van de partij te benadrukken èn tevens de samenwerking te promoten, onwerkbaar. In de gepolariseerde campagne komt de d'66-boodschap niet over. De Democraten moeten het bekopen met een verlies van vijf van de elf Kamerzetels. Het verlies is de afkeuring van het beleid van d'66 en toont het verlies aan van het vertrouwen in de ruziënde partij die niet meer in staat wordt gezien de vernieuwende rol te spelen die van de partij wordt verwacht.

Dat d'66 wordt afgeschilderd als een bijwagen van de PVDA, is verre van terecht. Zowel strategisch (het afdwingen van het schaduwkabinet, de instelling van de commissie-Mansholt en het streven naar samenwerking met de progressieven binnen de confessionele partijen) als inhoudelijk (Keerpunt 1972) hebben de Democraten de veel grotere PVDA in de door hen gewenste richting gestuurd. d'66 is niet de bijwagen maar de locomotief van de progressieve samenwerking, maar in de publieke beeldvorming krijgen de Democraten die rol niet toebedeeld.

Ondanks het zware verlies nemen de Democraten deel aan de regering-Den Uyl, een kabinet dat niet eenvoudig totstandkomt. Het is mede de verdienste van Van Mierlo dat het kabinet er toch komt. Het was weliswaar Burger die de confessionelen over de streep trok en het kabinet mogelijk maakte, maar nadat Burger zijn

opdracht had teruggegeven, had het weinig gescheeld of er was een centrum-rechts kabinet gevormd. Toen de formatie in een volledige impasse verkeerde, was het Van Mierlo die een tussentijdse informatieronde adviseerde en met dit advies aan de Koningin een uitweg uit de impasse bewerkstelligde, waardoor uiteindelijk toch het kabinet-Den Uyl kon worden gevormd.

De vraag is of het verstandig is dat de Democraten voor het eerst regeringsverantwoordelijkheid gaan dragen op het moment dat de partij intern in grote problemen verkeert. De onvrede zit diepgeworteld en komt tot een nieuw hoogte- danwel dieptepunt na de kabinetsformatie. Eerst moet partijvoorzitster Van der Scheer het veld ruimen en vervolgens ziet ook partijleider Van Mierlo zijn positie onhoudbaar worden. Van Mierlo heeft van zijn partij voor het eerst een regeringspartij gemaakt, maar ondervindt niet langer de steun van een deel van zijn partijgenoten. Met name het feit dat zijn partijgenoten in de Tweede-Kamerfractie zijn koers niet meer steunen is voor Van Mierlo reden om een punt te zetten achter zijn partijleiderschap.

De nieuwe partijleider Jan Terlouw breekt bij zijn aantreden resoluut met het 'krankzinnige avontuur' van Van Mierlo, maar het vertrek van Van Mierlo resulteert niet in de gehoopte verbetering in de positie van D'66. Terlouw weet het tij niet meer te keren. Als regeringspartij speelt D'66 nauwelijks enige rol van betekenis. Een kwantitatief te geringe inbreng in het kabinet, geen eenheid binnen de kabinetsfractie, onenigheid in de Kamerfractie en geen of nauwelijks contact tussen fractie en bewindslieden en bewindslieden onderling, dat is het ontluisterende beeld van een totaal disfunctionerende regeringspartij.

Wat de Democraten bovenal de das om doet is het feit dat de partij niet eensgezind is. Het eigen gezicht van D'66 wordt niet zozeer geschaad door de samenwerking met PVDA en PPR, maar door de eigen interne verdeeldheid. Nadat onder leiding van Anneke Goudsmit stem wordt gegeven aan de twijfel bij een deel van de achterban over de samenwerking met met name de PVDA, ontstaat het beeld van een interne tegenstelling tussen hen die de partij 'puur' willen houden en hen die de partij aan de PVDA willen uitleveren. Door het zichtbaar worden van die tegenstelling binnen de eigen achterban wordt het voor D'66 steeds moeilijker om de kiezers te overtuigen van de koers die de partij onder leiding van Van Mierlo vaart. Wanneer blijkt dat liefst 40% van de Democraten vindt dat de partij wordt uitgeleverd aan de PVDA, dan is het voor tegenstanders buiten de partij schieten voor open doel en is voor Van Mierlo het gevecht niet meer te winnen. De partij kan geen vuist meer maken omdat de vuist van binnenuit scheuren vertoont. Zoals D'66-voorzitster Van der Scheer het na de verkiezingsnederlaag verwoordt: 'D'66 heeft met zichzelf gevochten in plaats van met de problemen van de samenleving.'²⁸¹ In september 1974 gaat D'66 aan deze interne verdeeldheid (bijna) ten onder. De droom is voorbij.

- 210 Persverklaring van het hoofdbestuur van D'66, 21 september 1970. Zie ook: *KHA* 1971/216
- 211 Idem
- 212 Idem
- 213 Hans van Mierlo in een televisie-interview op 21 september 1970. Zie: *KHA* 1971/216
- 214 Zie onder meer: de *Volkskrant* en *Haagsche Courant* d.d. 22 september 1966 en *Het Parool* d.d. 2 oktober 1970
- 215 *De Telegraaf* d.d. 28 september 1970 en *De Tijd* d.d. 23 september 1970
- 216 Zie: *KHA* 1971/231
- 217 Zie: *KHA* 1971/216
- 218 Motie nummer 9 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 december 1969
- 219 Zie: *KHA* 1970/101
- 220 Zie: interview Aad Nuis
- 221 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 13-14-15 december 1969
- 222 Zie onder meer: *Algemeen Handelsblad*, de *Volkskrant* en *De Tijd* d.d. 17 november 1970
- 223 Idem
- 224 Beleidsplan D'66. Schets voor een regeringsbeleid in de periode 1971-1975
- 225 Zie onder meer: *Het Parool* d.d. 18 november 1970, de *Volkskrant* en *De Tijd* d.d. 17 november 1970
- 226 *Algemeen Handelsblad* d.d. 17 november 1970
- 227 Bericht van de Programmacommissie aan het hoofdbestuur, archief D'66
- 228 Zie toelichting hoofdbestuur op verhouding partijprogramma-beleidsplan, in: *Democraat*, jaargang 5, nummer 3 (bij congressstukken)
- 229 Zie: Verslag ALV Den Bosch, in: *Democraat*, jaargang 5, nummer 6, p.5-9
- 230 De program-partij D'66 en de beginselpartijen
- 231 Zie ook: *Democraat*, jaargang 3, nummer 9, p.5
- 232 Inleiding Politiek Program van de Democraten '66
- 233 HB-resolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 19-20 december 1970
- 234 Idem
- 235 Van Praag spreekt van 'een drastische wijziging in de partij-politieke strategie' van D'66. Zie: Van Praag (1990), p.83. Ook Voss spreekt in dergelijke bewoordingen over de koerswijziging. Zie: Voss (1981), p.74
- 236 Zie: *KHA* 1971/216
- 237 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 19-20 december 1970
- 238 Zie: Kennedy (1995), p.182
- 239 Zie ook: Vis, D'66 en het vraagstuk van politieke en staatsrechtelijke vernieuwing
- 240 Interview Van Mierlo en Jan Beekmans in *Democraat*, jaargang 1, nummer 10, p.6
- 241 Zie ook: *Trouw*, 16 september 1968

Hoofdstuk 3:

- 1 *Democraat*, jaargang 12, nummer 4, p. 10-11
- 2 *Algemeen Handelsblad* d.d. 21 december 1970
- 3 *De Telegraaf* d.d. 21 december 1970
- 4 Het PVDA-bestuur had vooral bezwaar tegen het voorstel voor de oprichting van een nieuwe organisatie naast de bestaande partijen waarin de progressieve samenwerking vorm zou krijgen en die een deel van de bevoegdheden zoals de kandidaatstelling zou overnemen. Zie: Van Praag (1990): p.72-73 en *KHA* 1970/139-140
- 5 Zie ook: Van Praag (1990), p.73
- 6 Zie: *KHA* 229/1971
- 7 Zie: *Democraat*, jaargang 4, nummer 3, p.6-7. De partijraad van de PVDA had het partijbestuur in september 1970 al de opdracht gegeven om na het mislukken van het PAK opnieuw het gesprek aan te gaan met D'66, PPR en PSP om de mogelijkheden voor samenwerking te onderzoeken. Van Praag (1990) p.82
- 8 Notulen vergadering hoofdbestuur 2 februari 1971
- 9 Het tweede gesprek vindt plaats op 27 januari, het derde op 1 februari. Zie ook: Klaassen (2000), p.46
- 10 Communiqué D'66 d.d. 2 februari 1971, in archief A. Meerburg en B. Schwartz. Zie ook: Van Praag (1990), p.84-85
- 11 Idem
- 12 Van Praag bevestigt dat deze randvoorwaarden zijn bedongen door Van Mierlo. 'Op de definitieve formulering van het voorstel had D'66 veel invloed.', zo stelt hij verder. Zie: Van Praag (1990), p.85, en verder: Vrij Nederland d.d. 6 maart 1971 en *Haagse Post* d.d. 24 februari 1971
- 13 Van Mierlo stelt dat Den Uyl de ontwikkelingen richting een progressieve volkspartij 'altijd

schoorvoetend volgt.’, zie: interview Hans van Mierlo. Zie ook: Van Praag (1990), p.86-87

¹⁴ Van Praag zegt hierover: ‘Men (de PVDA – vdl) wilde de progressieve samenwerking vlak voor de verkiezingen niet laten struikelen over een intentieverklaring.’ Zie: Van Praag (1990), p.86

¹⁵ Zie: Verslag ALV Amsterdam, in *Democraat*, jaargang 4, nummer 3, p.9-12

¹⁶ Voor bijdragen aan de discussie over de samenwerking met de PVDA, zie *Democraat*, jaargang 4, nummer 4, p.9-11

¹⁷ Zie onder meer *NRC Handelsblad* d.d. 1 maart 1971

¹⁸ Zie: *de Volkskrant* d.d. 5 februari 1971, *De Tijd* d.d. 10 februari 1971 en *Algemeen Dagblad* d.d. 4 maart 1971

¹⁹ Rede gehouden door Hans van Mierlo voor de Algemene Ledenvergadering op 27 februari 1971

²⁰ Zie: Verslag ALV Amsterdam, in *Democraat*, jaargang 4, nummer 3, p.9-12

²¹ *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* d.d. 1 maart 1971

²² *NRC Handelsblad* d.d. 11 februari 1971 en *de Volkskrant* d.d. 1 maart 1971

²³ Communiqué D’66 d.d. 2 februari 1971, in archief A. Meerburg en B. Schwartz. Zie ook: Van Praag (1990), p.84-85

²⁴ Politiek jaarverslag hoofdbestuur december 1970-november 1971, *Democraat*, jaargang 4, nummer 6, p.9-11. Zie ook: Van Praag (1990), p.85 en *KHA* 1972/670-671

²⁵ Zie: *KHA* 1971/232

²⁶ Zie: *KHA* 232/1971

²⁷ Hans van Mierlo claimt dit voorstel namens D’66 te hebben gedaan. (Interview Van Mierlo) Van Praag beweert dat het idee van het schaduwkabinet van Ed van Thijn afkomstig is. (Van Praag (1990), p.89) Wie het voorstel als eerste heeft gedaan, is niet bekend, maar duidelijk is wel dat bij beide het idee van een schaduwkabinet reeds leefde. Bij Van Mierlo vanuit het idee dat de kiezers bij verkiezingen een beoogde regering voorgelegd zouden moeten krijgen, bij Van Thijn vanuit zijn voorkeur voor een politiek systeem naar Angelsaksisch model.

²⁸ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Van Praag (1990)

²⁹ Jansen van Galen en Vuijsje. Zie ook: Van Praag (1990), p.102

³⁰ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Van Praag (1990), p.89

³¹ Van Praag (1990), p.79 en 116

³² Idem, p.79

³³ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Jansen van Galen en Vuijsje: ‘Volgens Van Thijn is het nooit de bedoeling geweest Den Uyl uit te schakelen. Het was een middel om pressie op Den Uyl uit te oefenen om zijn verzet tegen het idee van een schaduwkabinet en een schaduwpremier te breken.’ Zie verder: Van Praag (1990), p.90

³⁴ Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Van Praag (1990), p.90

³⁵ Idem

³⁶ Klaassen stelt onder verwijzing naar het archief van Den Uyl dat deze vanaf 5 januari 1971 bezig is om mogelijke samenstellingen van het schaduwkabinet op papier te zetten. Van de voorgeschiedenis zoals hier besproken maakt Klaassen geen melding. Zie: Klaassen (2000), p.47-48

³⁷ Interview Van Mierlo. Zie ook: Van Praag (1990), p.91 en Klaassen (2000)

³⁸ Hoofddijnen van een regeringsbeleid. De onderhandelingen hiervoor hebben plaats gevonden op 12, 17, 19, 20 en 22 februari 1971. Zie ook: Klaassen (2000)

³⁹ Algemene opzet verkiezingscampagne, archief D’66

⁴⁰ Kiezersonderzoek van Marcel van Dam laat zien dat D’66 verliest aan nieuwe partijen als Ds’70 en de Nederlandse Middenstandspartij. Van de kiezers die voor het eerst mochten stemmen, kiest 15% voor D’66 (tegen 20% voor de PVDA en 17% voor de KVP). Zie: *KHA* 1971/290

⁴¹ Zie: *KHA* 1971/293

⁴² Zie: *KHA* 1971/293-294

⁴³ Zie voor de gang van zaken met betrekking tot de formatie onder meer: Bosmans (1995)

⁴⁴ Het schaduwkabinet was niet bedoeld geweest als schaduwkabinet in Engelse zin. In het Engelse tweepartijensysteem vormt de partij die de meerderheid van de stemmen behaalt de regering en de minderheidspartij een schaduwregering.

⁴⁵ Notulen vergadering hoofdbestuur 1 mei 1971

⁴⁶ Idem

⁴⁷ Zie onder meer: Henk Zeevalking in *Democraat*, jaargang 4, nummer 4, p.9

⁴⁸ Zie: Interview Hans van Mierlo

⁴⁹ Zie ook: Van Praag (1990), p.104 en Klaassen (2000), p.50 en 52

- 50 Zie: Van Praag (1990), p.103
- 51 Brief hoofdbestuur d.d. 1 mei 1971
- 52 Zie: Van Praag (1990), p.103 en Klaassen (2000), p.51. Vanuit PVDA-afdelingen kwamen signalen van ongerustheid over het PVP-streven en op de partijraad mei 1971 werden opnieuw heftige bezwaren geuit.
- 53 Zie: *KHA* 773/1971
- 54 Zie: Van Praag (1990) p.104
- 55 Zie: *KHA* 773/1971
- 56 Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 12 augustus 1971 en *Algemeen Dagblad* d.d. 23 juli 1971
- 57 Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 12 augustus 1971
- 58 Zie: *Algemeen Dagblad* d.d. 11 augustus 1971 en *Haagse Post*, augustus 1971
- 59 Verslag studiedag PVP, *Democraat*, jaargang 4, nummer 6, p.5-7 en reacties p.2-4
- 60 Voor bijdragen aan de discussie over de samenwerking met de PVDA, zie *Democraat*, jaargang 4, nummer 4, p.9-11
- 61 Verslag studiedag PVP, *Democraat*, jaargang 4, nummer 6, p.2-3. Zie ook: *NRC Handelsblad* d.d. 6 september 1971
- 62 Idem. Zie ook Anneke Goudsmit in *De Telegraaf* d.d. 14 januari 1972 en *Algemeen Dagblad* d.d. 29 januari 1972
- 63 Verslag studiedag PVP, *Democraat*, jaargang 4, nummer 6, p.2-3. Zie ook: *NRC Handelsblad* d.d. 6 september 1971
- 64 Idem
- 65 Motie 1 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 6-7 november 1971, *Democraat*, december 1971, p.3
- 66 Toelichting bij motie 1 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 6-7 november 1971, *Democraat*, jaargang 5, nummer 2, p.4
- 67 Motie 23 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 6-7 november 1971, *Democraat*, december 1971, p.4
- 68 Toelichting bij motie 23 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 6-7 november 1971, *Democraat*, jaargang 5, nummer 2, p.4
- 69 Motie 101 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 6-7 november 1971
- 70 Idem
- 71 Interview Laurens-Jan Brinkhorst
- 72 Verslag Algemene Ledenvergadering op 6-7 november 1971, *Democraat*, jaargang 5, nummer 2, p.14-16. Zie ook: *KHA* 1971/774
- 73 Idem
- 74 *de Volkskrant* d.d. 8 november 1971. Voor perscommentaren na het congres, zie ook: *Het Vrije Volk* en de *Haagsche Courant* d.d. 8 november 1971
- 75 *De Telegraaf* d.d. 8 november 1971
- 76 Verslag bijeenkomst op 26 oktober 1971, in archief A. Meerburg en B. Schwartz
- 77 Congresstuk 25, Algemene Ledenvergadering 1972
- 78 *KHA* 1972/370-371. Zie ook: interview Hans van Mierlo, Klaassen (2000), p.52-53 en Van Praag (1990), p.105
- 79 Het secretariaat van de commissie wordt gevoerd door Jan Pronk en Boebie Brugsma. Van Mierlo had aanvankelijk Jan Terlouw gevraagd voor het secretariaat, maar deze zegde op het laatste moment af. Interview Hans van Mierlo
- 80 Zie: *KHA* 1972/370-371 en Klaassen (2000), p.52-53
- 81 In de commissie bestond grote onenigheid tussen Van Mierlo, die in het rapport voorstellen wilde opnemen omtrent het vormgeven aan de politieke vernieuwing, en Den Uyl die hier niets voor voelde. Zie ook: Van Praag (1990), p.106. Gruijters stelt in Voss (1981) dat Den Uyl vasthield aan het traditionele socialistische groei-denken en dat de uiteindelijke 'intellectuele overwinning' voor D'66 was. Zie: Voss (1981), p.98-99
- 82 Politiek verslag hoofdbestuur over de periode november 1971- maart 1972, archief D'66
- 83 De beslissing tot de oprichting van het PVO is op 31 augustus 1972 genomen. Zie ook: Klaassen (2000), p.52
- 84 Afdrukt in *Democraat*, jaargang 5, nummer 4, p.6-7
- 85 *Democraat*, jaargang 5, nummer 5, p.2-4
- 86 Karel Bloema in: *Democraat*, jaargang 5, nummer 6, p.2. Zie ook: *Democraat*, jaargang 6, nummer 1, p.8
- 87 Zie: *Democraat*, jaargang 6, nummer 1, p.8
- 88 Hans Wessel in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 1, p.6
- 89 Idem. Zie ook *NRC Handelsblad* d.d. 28 december 1972 en *De Telegraaf* en *de Volkskrant* d.d. 29 december 1972
- 90 Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 30 januari 1973
- 91 Van der Scheer in *De Tijd* d.d. 11 januari 1972
- 92 Zie: *KHA* 1972/381 en Voss (1981) p.101-103. Zie ook *de Haagsche Courant*, *NRC Handelsblad* en *Het Parool* d.d. 8 mei 1972

- 93 Idem
- 94 *NRC Handelsblad, de Haagsche Courant* resp. *Het Parool* d.d. 8 mei 1972
- 95 Zie: *Het Parool* d.d. 8 mei 1972
- 96 Penningmeester Ter Haar in *Democraat*, jaargang 5, nummer 4, p.3. Zie ook *NRC Handelsblad en Trouw* d.d. 4 mei 1972
- 97 *Democraat*, jaargang 6, nummer 2, p.3
- 98 Interviews Ruby v.d. Scheer en Hans van Mierlo. Zie ook: Van Praag (1990)
- 99 Zie onder meer: Van Praag (1990), p.120-121, Klaassen (2000), p.55 en Maas (1982), p.321
- 100 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Bosmans (1995), p.95
- 101 Zie onder meer: Van Praag (1990), p.120-121 en Maas (1982), p.321
- 102 Hans van Mierlo in *NRC Handelsblad*, 9 oktober 1972
- 103 Zie: *KHA* 1972/668-669
- 104 Interview Jan Terlouw
- 105 Uit de inleiding van Keerpunt 1972
- 106 Keerpunt 1972, p.7
- 107 Idem
- 108 Zie: *KHA* 1972/670-671
- 109 *Vis* (1973), p.10
- 110 Zie *KHA* 1972/671-672
- 111 Campagne D'66 1972, ongedateerd, archief D'66
- 112 Rapport verkiezingscampagne D'66 1972, 3 januari 1973, archief D'66
- 113 Idem
- 114 Ibidem
- 115 Ibidem
- 116 d.d. 26 oktober 1972, archief D'66
- 117 'Enige opmerkingen over de campagne' d.d. 11 oktober 1972, archief D'66.
- 118 Zie ook: Bosmans (1995)
- 119 Hans Gruijters in *Het Parool* d.d. 12 september 1972
- 120 Interview Hans Gruijters. Zie ook: Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.185
- 121 Rapport verkiezingscampagne D'66 1972, d.d. 3 januari 1973, archief D'66
- 122 Idem
- 123 Ibidem
- 124 Ibidem
- 125 Ibidem
- 126 Kiezersonderzoek Marcel van Dam, zie: *KHA* 1972/779. Zie ook: Vis (1973), p.17
- 127 Kiezersonderzoek Marcel van Dam, zie: *KHA* 1972/779
- 128 Sef Imkamp in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 2, p.8
- 129 Diskussiestuk doelstellingen en opstelling D'66, in: stukken ter voorbereiding van de Algemene Ledenvergadering op 10/11-3 1973, archief D'66. Zie ook: *Vrij Nederland*, 10 maart 1973
- 130 Idem
- 131 Zie: *Democraat*, jaargang 6, nummer 2, p.9
- 132 Zie *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 7 december 1972
- 133 Zie: *Democraat*, jaargang 6, nummer 2, p.9. Zie ook: *de Volkskrant* d.d. 24 februari 1973
- 134 Zie: Besluitenlijst Algemene Ledenvergadering 10/11 maart 1973, in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 4, p.15-16
- 135 Idem
- 136 In 1971 als eerste vrouw tot voorzitter van D'66 gekozen. Alleen de vvd had eerder een vrouwelijke voorzitter, namelijk vanaf 1969.
- 137 Zie: interviews Ruby v.d. Scheer en Jan ten Brink
- 138 Idem
- 139 Interview Jan ten Brink
- 140 Interview Jan ten Brink. Over het verloop van de verkiezing van de nieuwe voorzitter, zie ook: *KHA* 1973/286
- 141 *Democraat*, jaargang 6, nummer 4, p.3-4
- 142 Interview Jan ten Brink
- 143 Zie onder meer: *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 12 maart 1973
- 144 *Democraat*, jaargang 6, nummer 4, p.7
- 145 Zie: *KHA* 1973/286
- 146 De PSP wilde een progressief minderheidskabinet steunen, mits de regeringspartners de PSP zouden betrekken bij belangrijke beleidsbeslissingen. Zie: Van Praag (1990), p.123
- 147 Zie: *KHA* 1973/38-39
- 148 Zie: *KHA* 1973/38-39 en *Vis* (1973), p.23
- 149 Zie: *KHA* 1973/38-39
- 150 Zie ook: Bosmans (1995), p.98
- 151 *Vis* (1973), p.26
- 152 Zie onder meer: *Vis* (1973), p.30-32, Maas (1982), p.328 en Bootsma en Breedveld (1999)
- 153 Zie onder meer: *KHA* 1973/38-39, *Vis* (1973), p.32 en Bootsma en Breedveld (1999)
- 154 Zie onder meer: *Vis* (1973), p.35 e.v. en Maas (1982), p.326 e.v.

- 155 Zie onder meer: *KHA* 1973/38-39 en Bootsma en Breedveld (1999)
- 156 Zie onder meer: *Vis* (1973), p.50-51 en Maas (1982), p.335-336
- 157 Zie: *Vis* (1973), p.52. Wel zeggen de progressieve drie toe om Keerpunt 1972 te zullen actualiseren, maar dat moet niet worden uitgelegd als een concessie in de richting van de confessionellen. Zie ook: Maas (1982), p.337
- 158 Zie onder meer: *Vis* (1973), p.53 en Maas (1982), p.337
- 159 Zie: Maas (1982), p.337
- 160 Zie: Maas (1982), p.338
- 161 Zie onder meer: *Vis* (1973), p.60 e.v., Maas (1982), p.339 e.v. en Bootsma en Breedveld (1999)
- 162 Zie onder meer: *Vis* (1973), p. 60-62, Maas (1982), p.339 en Bootsma en Breedveld (1999)
- 163 Zie onder meer: *Vis* (1973), p. 67 en Maas (1982), p.344-345 en Bootsma en Breedveld (1999)
- 164 Zie: Maas (1982), p.345
- 165 Zie: Bosmans (1995), p.100, *Vis* (1973), p.70-71 en Maas (1982), p.346. Zie ook: interview Hans van Mierlo
- 166 Zie: *Vis* (1973), p.73
- 167 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: *Vis* (1973), p.73
- 168 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: *Vis* (1973), p.73 en Maas (1982), p.347
- 169 Interview Van Mierlo
- 170 Zie: *KHA* 1973/291
- 171 NRC-redacteur *Vis* spreekt van 'een beslissende bijdrage voor de oplossing van het slepende conflict'. *Vis* (1973), p.73
- 172 Interview Hans van Mierlo, vgl. *Vis* (1973) p.73-74 en Maas (1982), p.345
- 173 Zie onder meer: Bosmans (1995), p.101 en *Vis* (1973), p.75
- 174 Zie: *Vis* (1973), p.75
- 175 Hans van Mierlo in *Het Vrije Volk*, 9 mei 1973. Zie ook: interview Hans van Mierlo en Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.145-146
- 176 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.145-146
- 177 Zie: *Vis* (1973), p.77, Maas (1982), p.357 en Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.185
- 178 Zie: Maas (1982), p.357 en Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.185
- 179 Zie onder meer: *Vis* (1973), p.79 en Maas (1982), p.359. De Bloemenhovenaffaire zal Goudsmit achteraf gelijk geven.
- 180 Interview Hans van Mierlo
- 181 Zie onder meer: Wil Wilbers in *Democraat*, jaargang 6, nummer 5, p.7
- 182 Zie: *KHA* 1973/286
- 183 Hans van Mierlo in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 5, p.3-4. Zie ook interview Hans van Mierlo
- 184 Partijvoorzitter Jan ten Brink in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 4, p.3-4
- 185 Idem
- 186 Interview Hans van Mierlo
- 187 Zie: *KHA* 1973/466, Glastra van Loon (1976), p.7 en interview Hans van Mierlo
- 188 Interviews Hans van Mierlo en Jan Terlouw
- 189 Idem
- 190 Idem
- 191 Interviews Hans van Mierlo, Ernst Bakker en Jan ten Brink. Zie ook: *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 27 juni 1973
- 192 Zie: *KHA* 1973/466
- 193 Hans van Mierlo tijdens de persconferentie over zijn aftreden op 26 juni 1973. Zie ook: *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 27 juni 1973
- 194 Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 15 september 1973
- 195 Interview Jan Terlouw
- 196 Zie onder meer: Wil Wilbers in *Democraat*, jaargang 6, nummer 5, p.7
- 197 Zie: partijvoorzitter Jan ten Brink in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 6, p.2
- 198 Zie: congresstukken t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 24 november 1973, in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 6, p.6-11
- 199 Motie 3a.4 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 10-11 maart 1973, *Democraat*, jaargang 6, nummer 4
- 200 Beknopt verslag van de stuurgroep interne structuur van d'66, in: Stukken ter voorbereiding van de ALV d'66 10/11-3-73
- 201 Idem
- 202 *Democraat*, jaargang 4, nummer 5, p.6
- 203 Hans van Mierlo in *Democraat*, jaargang 6, nummer 5, p.3
- 204 Idem
- 205 Interview Jan Terlouw
- 206 Interviews Jan Terlouw, Jan ten Brink en Laurens-Jan Brinkhorst
- 207 Zie: Voss (1981), p.130

- 208 Zie: *KHA* 1977/293. Nootboom wordt op 12 februari 1977 gekozen tot lijsttrekker van het DAC.
- 209 Interviews Jan Terlouw en Hans van Mierlo
- 210 Interviews Jan ten Brink en anderen. Zie ook: *Zeevalking in Idee66*, nummer 4, 1989, p.20 en Bootsma en Breedveld (1999)
- 211 Interview Jan Glastra van Loon, zie ook: Glastra van Loon (1976), p.8 en *Democraat*, jaargang 13, nummer 1, p.8-10
- 212 Idem
- 213 Interview Hans Gruijters
- 214 Zie ook: Bootsma en Breedveld (1999), p.27, Jan Glastra van Loon in *Idee66*, nummer 4, 1989, p.28
- 215 Interviews Laurens-Jan Brinkhorst, Hans Gruijters en Hans van Mierlo
- 216 Interview Hans van Mierlo
- 217 Zie: Van Praag (1990), p.142-143 en Klaassen (2000), p.60
- 218 Zie hoofdstuk 1
- 219 Den Uyl zelf zegt hierover in een interview dat zijn houding tegenover de Democraten een kwestie was "van zelfbehoud, van eigenbelang, maar ook wel van inzicht. (...) Alleen waar vernieuwingsbewegingen in de sociaal-democratie zijn geïntegreerd, hebben ze stand gehouden. En daar ben ik dus op uit geweest." Zie: Casteleijn (1984), p.78. Van Praag zegt hierover: 'De strategie van toenadering tot d'66 heeft het partijbestuur in de jaren daarna, door het ijveren voor een stembusakkoord, consequent volgehouden. Electorale motieven waren hierbij niet de enige, maar wel een belangrijke beweegreden.' Van Praag (1990), p.48-49
- 220 Interview Hans van Mierlo
- 221 Ook PVDA-fractievoorzitter Wim Meijer erkent de sturende rol die Van Mierlo had op het denken van Den Uyl. In 1988 zegt Meijer hierover: "De echte doorbraak in de verhoudingen is eigenlijk niet gekomen door gesprekken met Nieuw Links binnen de PVDA, maar veel meer door zijn ervaringen en ontmoetingen met Van Mierlo.", Zie: Wagenaar (1988), p.146
- 222 Zie: *NRC Handelsblad* d.d. 22 oktober 1973
- 223 Zie: *Nieuwsblad van het Noorden* d.d. 20 oktober 1973 en *De Waarheid* d.d. 22 oktober 1973
- 224 Zie: *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 oktober 1973
- 225 Zie: *NRC Handelsblad*, 19 oktober 1973
- 226 Jan Terlouw in *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1973
- 227 Zie: *Democraat*, jaargang 6, nummer 3, p.12
- 228 Zie: *de Volkskrant* d.d. 23 november 1973
- 229 Zie: *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1973
- 230 *de Volkskrant* d.d. 10 november 1973
- 231 Congresstukken t.b.v. de Algemene Ledenvergadering van d'66 op 24 november 1973, in: *Democraat*, jaargang 6, nummer 7, p.7-9. Zie ook: *KHA* 1973/814
- 232 Idem
- 233 Ibidem
- 234 Zie: *KHA* 1973/814
- 235 Zie: Verslag Financiële Commissie, congresstuk 6 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 24 november 1973
- 236 Zie: *Democraat*, jaargang 7, nummer 1, p.2
- 237 Zie: *Democraat*, jaargang 6, nummer 5 en 6
- 238 Zie: Verslag Financiële Commissie, congresstuk 6 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 24 november 1973
- 239 Rede gehouden door Jan Terlouw voor de Algemene Ledenvergadering op 24 november 1973
- 240 Idem
- 241 Rede gehouden door Jan Terlouw voor de Algemene Ledenvergadering, maart 1974
- 242 Motie 3A1 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 10-11 maart 1973
- 243 Jan ten Brink en Jan Terlouw in *Democraat*, jaargang 7, nummer 2, p.2
- 244 Verklaring van het hoofdbestuur in *Democraat*, jaargang 6, nummer 5, p.2. Zie ook: Klaassen (2000), p.63
- 245 Zie: *KHA* 1974/218-221
- 246 Interview Hans Gruijters
- 247 *Algemeen Dagblad* d.d. 28 maart 1974. Zie ook: *de Volkskrant* en *NRC Handelsblad* d.d. 28 maart 1974
- 248 Zie: *KHA* 1974/218-221
- 249 Idem
- 250 Zie: *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 8 april 1974
- 251 Jan Terlouw in *de Volkskrant*, 28 maart 1974
- 252 Jan Terlouw in *Democraat*, jaargang 7, nummer 3, p.5
- 253 Idem
- 254 Jan Terlouw in *de Volkskrant*, 8 april 1974
- 255 Interview Jan ten Brink

- 256 Zie: *NRC Handelsblad*, 24 mei 1974
- 257 *NRC Handelsblad*, 30 mei 1974
- 258 Zie: *Democraat*, jaargang 7, nummer 3
- 259 Idem
- 260 Jan ten Brink in *Democraat*, jaargang 7, nummer 3
- 261 Idem. Terlouw heeft zich direct na de gemeenteraadsverkiezingen al publiekelijk uitgesproken over het feit dat d'66 uit de uitslag haar consequenties moet trekken. De kiezer heeft zijns inziens geen behoefte meer aan d'66 in haar huidige vorm. Zie ook: *KHA* 1974/355
- 262 Erwin Nypels in *Democraat*, jaargang 7, nummer 3
- 263 Jan Glastra van Loon in *Democraat*, jaargang 7, nummer 3
- 264 Motie A105 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 265 Idem
- 266 Motie A104 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 267 Aar de Goede in *de Volkskrant*, 21 september 1974
- 268 Motie A105 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 269 Motie A102 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 270 Motie A103 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 271 Kanttekening bij de HB-resolutie, congresstukken t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 272 Rede gehouden door Jan Terlouw voor de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 273 Rede gehouden door Jan Vis voor de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 274 Jan Beekmans in *Vrij Nederland*, 21 september 1979
- 275 Rede gehouden door Jan ten Brink voor de Algemene Ledenvergadering op 21 september 1974
- 276 Idem
- 277 Zie onder meer: *KHA* 1974/678
- 278 Hans Gruijters in *NRC Handelsblad*, 23 september 1974
- 279 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 30 december 1967, archief A. Meerburg en N.F.I. Schwartz
- 280 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 25 mei 1973, archief D66
- 281 Idem

Hoofdstuk 4:

- 1 Algemene Ledenvergadering, 29 november 1975
- 2 Zie: Jaarverslag hoofdbestuur, in: *Democraat*, jaargang 8, nummer 1
- 3 Zie: Jan Terlouw in het *Nederlands Dagblad* d.d. 28 november 1974
- 4 Schriftelijke verklaring Anneke Goudsmit d.d. 28 november 1974, archief d'66
- 5 *Vrij Nederland*, 12 mei 1975 en *Het Parool*, 17 mei 1975
- 6 Interview Jan Glastra van Loon
- 7 *Vrij Nederland*, 12 mei 1975 en *Het Parool*, 17 mei 1975
- 8 Interview Jan Glastra van Loon, zie ook: Glastra van Loon (1976), p.121
- 9 *de Volkskrant* d.d. 22 mei 1975, zie ook: Glastra van Loon (1976), p.122
- 10 Interview Jan Glastra van Loon, zie ook: Glastra van Loon (1976), p.122
- 11 Interviews Hans Gruijters en Jan ten Brink
- 12 Interview Jan Glastra van Loon
- 13 Interview Jan Glastra van Loon. In Bootsma en Breedveld (1999), p.60 geeft Van Agt een andere versie van dit verhaal. Van Agt zou Den Uyl opzettelijk niet op de hoogte hebben gebracht omdat hij bang was dat Den Uyl hem zou corrigeren.
- 14 Interview Jan Glastra van Loon. Zie ook *de Volkskrant* d.d. 28 mei 1975
- 15 Interviews Jan Glastra van Loon en Laurens-Jan Brinkhorst. Zie over de bemiddelingspogingen van Brinkhorst ook *NRC Handelsblad* d.d. 27 mei 1975
- 16 Interview Hans Gruijters
- 17 Interview Jan Glastra van Loon
- 18 Interview Jan ten Brink
- 19 Interview Hans Gruijters
- 20 Interview Jan Glastra van Loon. Zie ook *NRC Handelsblad* d.d. 28 mei 1975
- 21 Interview Jan Glastra van Loon. Zie ook *NRC Handelsblad* d.d. 28 mei 1975
- 22 Interview Jan Glastra van Loon
- 23 Interviews Jan Glastra van Loon, Jan ten Brink en Hans Gruijters. Zie ook: Voss (1981), p.133